TÜRK MİTOLOJİSİNİN ANA HATLARI

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1575
KÜLTÜR SERİSİ: 900

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-992-6

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1-8. Basım: 2002-2017, Kabalcı Yayınevi
9. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Fotoğrafı: Doğu Türkistan, Koço A Tapınağı'ndan 8-9. yüzyıla ait bir cin başı (Berlin, Staatliche Museen, MIK III 4527; *Along The Ancient Silk Routes - Central Asian Art From The West Berlin State Museums,* New York 1982, r. 99).

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Dizgi-Tertip: Fatma Konal

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İMAK OFSET BASIM YAYIN SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Yaşar Çoruhlu; 01.01.1964 tarihinde Trabzon'da doğdu. İstanbul Davudpaşa Lisesi'ni bitirdikten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne girdi. Türk ve İslâm Sanatı kürsüsünde öğrenime başladı. YÖK kurulduktan sonra Arkeoloji ve Sanat Tarihi olarak birleştirilen bölümde, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'na devam ederek 1985 yılında yüksek öğrenimini tamamladı. 16 Nisan 1986'da Mimar Sinan Üniversitesi (şimdiki Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nde asistan olarak göreve başladı.

1985-1986 döneminde yüksek lisansını *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatında Orta Asya ile Bağlantılar* konulu teziyle tamamladı. 1988-1989 döneminde başladığı doktora çalışmalarını ise 1992'de tamamladı ve *Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi* başlıklı teziyle Doktor ünvanını aldı.

1993 yılında Yrd. Doç. Dr. olarak öğretim üyeliğine yükselen Çoruhlu, 2002 yılında aynı üniversite ve bölümde Doçentlik kadrosuna atandı ve 2006'da aynı bölümde profesör oldu.

Emekliliğine kadar geçen süre içinde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen–Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde görevine devam eden olan araştırmacı, çalışmalarını Orta ve İç Asya Türk Sanatı ve Arkeolojisi, Türk Mitolojisi, Türk Sanatı'nda İkonografi ve Semboller, Asya ve Anadolu Türk Sanatı İlişkileri konularında yoğunlaştırmıştır. Çok sayıda uluslararası ve milli kongre, sempozyum ve seminerlere katılmış, kitapları ve birçok makalesi yayınlanmıştır. Adı geçen üniversitede ve bölümde doktora düzeyinde, *Türk Sanatı'nda İkonografi Araştırmaları, Orta Asya Türk Kaya Resimleri, Orta Asya Türk Resim Sanatı;* yüksek lisans seviyesinde, *Asya Türk Arkeolojisi* ve *Türk Sanatında Semboller;* lisansta ise *Türk Mitolojisi, İslamiyetten Önce Türk Sanatı, İslamiyetten Sonra Asya Türk Sanatı, Çin Sanatı, Hint Sanatı* derslerini vermiş ve ayrıca çalışma konularında tezler yaptırmıştır. Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu, MSGSÜ, Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin müdürlüğünü de yapmıştır.

Yaşar Çoruhlu, Türkiye'de Orta ve İç Asya Türk Sanatı, Türk Mitolojisi ve Türk Sanatı'nda İkonografi ve Sembolizm konularında 30 yılı kapsayan çalışmalarını halen sürdürmekte olup Türkiye'de daha önce bu alanlarda faaliyet gösteren, vaktiyle asistanı olduğu hocası Prof. Nejat Diyarbekirli, Prof. Dr. Emel Esin'den ve Türk Mitolojisi alanında Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'i takiben, en yetkin ve verimli bir şekilde bilimsel üretim yapan ve bugün itibariyle alanında tek ve zirvede olan bir bilim insanımızdır. Çalışmaları ile Türkiye'deki Orta ve İç Asya Türk Sanatı araştırmalarının bilhassa da erken devir Türk sanatı çalışmalarının akademik çevrelerde tutunmasını, benimsenmesini, gelişmesini ve yayılmasını sağlamıştır.

Çoruhlu çalışma süreci içerisinde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, İran, Ukrayna ve Kırım, Romanya, Moldova ve Macaristan gibi ülkelerde çalışma ve incelemeler yapmış, kendi alanında lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri çalıştırmış, kitaplar ve pek çok makale yayınlamış, çeşitli uluslararası ve ulusal sempozyum ve kongrelere katılmıştır. Türkiye'de ilk defa olmak üzere "Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi" başlığı altında kongreler düzenlemiş,

Kars/Ani kazılarının dört yıl başkanlığını sürdürmüş ve ayrıca altı yıl boyunca İstanbul Anıtlar bölge kurulunda üye ve başkan yardımcılığı görevini yapmıştır. Yaşar Çoruhlu Orta ve İç Asya Türk Sanatları ve Türk Mitolojisi konularında çeşitli kurum ve üniversitelerde birçok konferans vermesinin yanısıra sözü edilen bu konularda çok sayıda televizyon programına katılmış, dergi ve televizyon belgesellerinde kendisiyle röportajlar gerçekleştirilmiştir.

Yaşar Çoruhlu, Haliç Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü'nde Türk Sanatı ve Türk Mitolojisi dersleri vermeye devam etmektedir.

KİTAPLAR

Türk Sanatının ABC'si, Simavi Yayınları. İstanbul 1993.

Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi, Seyran Yayınları, İstanbul 1995 (Geliştirilmiş 2. baskı, Kömen Yayınları, Konya 2014).

Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1997.

Türk Mitolojisinin ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1999.

Türk İslam Sanatı'nın ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2000.

Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2002 (8. baskı 2017).

(A. Acar – Ü.A. Yılmaz – B. Ceren ile birlikte), *Sultan Sancar Türbesi – Soltan Sanjar Kümmedi,* TİKA Yayınları, Ankara 2004.

Erken Devir Türk Sanatı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007 (3. baskı 2017).

Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019.

Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I - Proto-Türk Devrinden, MS 14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi II - Vahşi ve Evcil Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ....13
ÖN SÖZ....15
VIII. BASKI İÇİN ÖNSÖZ....17
IX. BASKIYA ÖNSÖZ....19

GİRİŞ/19

●

I

ŞAMANİST MİTOLOJİ

ŞAMANİZM....27
ŞAMANİST TANRILAR VE RUHLAR....29
Tanrı Kavramı....29
Göksel Tanrılar ve Ruhlar....32
Gök Tanrı....32
Güneş ya da Ay Tanrısı ya da Güneşe, Aya ve Yıldızlara Tapınma....36
Ülgen....41
Yayık....44
Suyla....45
Karlık....46
Utkucı (Utkuuçı / Güler Yüzle Karşılayan)....46
Yıldırım Tanrısı....46
Savaş Tanrıları ve Yukarı Dünyanın Hastalık Veren Kötü Ruhları....47
YER-SU (ORTA DÜNYA VE AŞAĞI DÜNYA) TANRILARI VE RUHLARI....48
Genel Açıklamalar....48
Yo Kan....52
Talay Kan....52
Umay....53
Ana Maygıl ve Ak-Ene....61
Rüzgâr ve Yağmurla İlgili Öğeler....61
Ateş....66
Ev Ruhları....69
YERALTINA (AŞAĞI DÜNYA) MENSUP İLAHLAR/RUHLAR....70
Erlik....70
KÖTÜLÜĞÜN TASVİRİ....74
ESKİ TÜRK MİTOLOJİSİNDE TÖZLER (PUTLAR)....103
ŞAMAN (KAM)....108
Şamanlığa Seçilme, Şamanın Eğitimi ve Özellikleri....108
Şaman Elbisesi....123
Türkiye, Ankara Üniversitesi'nde Muhafaza Edilen Şaman Kostümü....127
Şaman Davulu....130
Türkiye, Ankara Üniversitesi'nde Muhafaza Edilen Şaman Davulu ve Tokmakları....140
Şamanın Kullandığı Diğer Nesneler....142
Şaman Törenleri ve Dualarından Örnekler....143
Törenler....143

II

TÜRK MİTOLOJİSİNDE EVREN/DÜNYA TASARIMLARI

EVREN/DÜNYA TASARIMLARI 149
YARADILIŞ VE TÜREMEYLE İLGİLİ EFSANELER 158
Yaradılış Destanları 158
Dünya Neyin Üstünde? 159
Türeme Efsaneleri 172
Hayvanlardan Türeme 172
Ağaçtan Türeme ve Dünya/Hayat Ağacı 177
Değişik Unsurlardan Türeme (Babasız Doğum) 184

III

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ÖLÜM VE KIYAMET

ÖLÜM 189
Sanat Tarihi ve Arkeolojik Buluntulara Göre Eski Türklerde Ölüm 195
Budist Devir 201
KIYAMET YA DA DÜNYANIN TAHRİBİ 204

IV

TÜRK KAHRAMANLARI

1. Alp Er Tunga 210
2. Kögüdey Mergen 217
3. Çaştani Bey 229
4. Oğuz Kağan 232
5. Kahraman Manas 242
6. Ah Çibek Arığ 247

V

TÜRK MİTOLOJİSİNDE HAYVANLAR

ANKA, SİMURG, PHOENİX, GARUDA, GRİFON 261
EJDERHA 263
KARTAL VE AVCI KUŞLAR 265
KURT 266
ASLAN 269
KAPLAN 271
AYI 273
AT 274
GEYİK 276
BALIK 278
BOĞA (ÖKÜZ, İNEK) 279
DEVE 281
FİL 283
HOROZ VE TAVUK 285
KAPLUMBAĞA 287
KEDİ 288
KOYUN, KOÇ VE KEÇİ 290
YIRTICI OLMAYAN KUŞLAR 292
KÖPEK 295

MAYMUN 297
TAVŞAN 298
TİLKİ 299
YILAN 300
AV VE SİMGECİLİĞİ 302
HAYVAN MÜCADELE SAHNELERİ 309
EJDERHA İLE MÜCADELE 312
TÜRK HAYVAN TAKVİMİ 314

VI
TÜRKLERDE DİNİ TÖRENLER VE BAYRAMLAR/319

VII
TÜRK MİTOLOJİSİNDE RENKLER VE SAYILAR

RENKLER 329
Siyah 331
Kırmızı 334
Mavi 336
Beyaz 338
Yeşil 339
Sarı 341
SAYILAR 343
Bir 347
İki 347
Üç 347
Dört 348
Beş 349
Altı 349
Yedi 349
Sekiz 350
Dokuz 350
On 350
On iki 351
On dört 351
On yedi 351
On sekiz 351
On dokuz 352
Yirmi sekiz 352
Kırk 352
Altmış altı 352
Yetmiş 352
Seksen 353
Doksan dokuz 353
Yüz Yirmi 353

ÇİZİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI 355
RESİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI 357
RENKLİ RESİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI 361
KAYNAKÇA 365
DİZİN 383
RENKLİ RESİMLER 395

ÖN SÖZ

Bu kitap, Türk Mitolojsinin ABC'si (1998) isimli kitabın gözden geçirilip genişletilmesi sonucunda ortaya çıktı. Elbette bir önceki kitapla karşılaştırıldığında çok daha fazla etnografik malzeme ve sanat eseri içermekte, söz konusu eserlerin özelliklerine ve mitleri nasıl yansıttığına geniş olarak değinilmektedir.

Bu çalışmada, Türk mitolojisinin tarihsel yönüyle ilgili eserlerden olduğu kadar, günümüze dek eski inançlarını koruyabilmiş çeşitli Türk topluluklarında yapılan bilimsel araştırmalardan da yararlanıldı. Temel kültürel unsurlardan oluşan bir zemin üzerinde, tarihsel gelişim dikkate alınarak, Türklerin ortağı olduğu ya da sonradan dahil olduğu mitolojiler incelenmeye çalışıldı. Konu daha çok Türk topluluklarını ilgilendirecek biçimde çözümlenmeye çalışıldığı için, aynı mitoloji grubuna giren diğer topluluklara zorunlu olmadıkça değinilmedi; değişik topluluklar, mitolojiye ilişkin bir konuya atıfta bulunmak ya da benzerlikleri ortaya koymak gerektiğinde söz konusu edildi.

Genel anlamda ele alacak olursak Türk mitolojisi, Türk kültür tarihi için olduğu kadar, sanat tarihi için de büyük önem taşımaktadır. Bazı araştırmacılar, Türk mitolojisinin sanat eserlerinde ifadesini bulamadığından söz ederler; bu durum aslında Türk sanat eserlerinin mitolojiyle yoğrularak işlenmemesinden kaynaklanmaktadır. Umuyoruz ki bu çalışma, Türk mitolojisinin sanat eserlerine yansımadığı görüşünü büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır.

Çalışmalarım sırasında çeşitli yardımlarını gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Tülin Çoruhlu'ya, Bilgehan ile Elif Çiçek Çoruhlu'ya ve beni bu kitabı yazmaya teşvik eden Mustafa Küpüşoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

Yaşar Çoruhlu
Küçük Yalı, 03.10.2001

VIII. BASKI İÇİN ÖNSÖZ

Türk Mitolojisi çalışmaları hızla gelişiyor ve yayılıyor. Artık Türk toplumunun önemli bir kesimi "Türk Mitolojisi" alanının varlığını biliyor ve bu alanın milli kimliğinin oluşumundaki yerinin önemli olduğunu kavrıyor. Çok hızlı olmasa da istikrarlı bir şekilde Türk Mitolojisi'nin çeşitli konularını Yüksek Lisans ve Doktora olarak çalışanların sayısı arttığı gibi romanlarında bu konuları işleyen yazarlar, tablolarında veya sanat işlerinde Türk Mitolojisi'nden ilham alan sanatçılar, sinema filmi senaryoları yapanların, vs. sayısı da her türlü fiziksel veya düşünsel engellere rağmen artmaya devam ediyor.

Akademik dünyada da Türk Mitolojisi çalışmaları kendine sağlam bir yer edindi. Çeşitli bilim insanları Türkiye şartlarına göre azımsanmayacak sayıda Türk Mitolojisi ve ilişkili konular üzerine kitaplar ve makaleler kaleme aldılar. Sanat Tarihçileri, Arkeologlar, Türk Dili ve Edebiyatı uzmanları, Türk Halk Bilimi uzmanları, Etnoğraflar, Antropologlar, Din Tarihçileri, Tarihçiler, Felsefeciler zaman zaman birbirleri ile ilişkiler temin ederek ve birlikte hareket etmek suretiyle ve heyecanla Türk Mitolojisi alanına katkılarını arttırarak sürdürmeye başladılar.

Bu ortam içerisinde VIII. Baskısını elinizde tuttuğunuz "Türk Mitolojisi'nin Ana Hatları" başlıklı kitabımız değerinden hiç bir şey kaybetmedi. Aksine iyice tanınır hale gelerek alanında klasikleşti. Sevilen ve aranılan bir kitap oldu. Kısa süre içinde yapılması durumunda kalınan yeni baskılar, kitabımıza çeşitli yerlerde yapılan atıflar bu durumu kanıtlıyor.

Öte yandan bizim de konu ile ilgili çalışmalarımız devam ediyor. Bu çalışmalarda elde ettiğimiz sonuçları gerekli gördüğümüz zamanlarda kitabın yeni baskılarında öz bir biçimde ve ilgili yerlerde yansıtıyoruz. Bu baskıda da "kötülüğün tasviri" konulu küçük bir bölümü Erlik ve Kötü ruhları çok kısa olarak anlattığımız bölüme ilave etmeyi uygun gördük.

Kitabımın bu yeni şeklinin de çeşitli alanların bilim insanlarına, araştırmacılara, öğrencilere ve konuya mearaklı çeşitli mesleklerden okuyucu kitlesine faydalı olacağını umuyorum.

Eserin bu baskısını en iyi şekilde gerçekleştiren Kabalcı Yayıncılık sahibi Sabri Kabalcı beye ve baskının gerçekleşmesini sağlayan Murat Ceyişakar'a ve emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunuyorum.

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu
İstanbul / Kartal
15 Ağustos 2017

IX. BASKIYA ÖNSÖZ

Türk Mitolojisinin Ana Hatları kitabımız, kendine açtığı yoldan ilerlemeye ve Türk insanına yabancı mitler ve sembollere göre düşünmek ve üretmek zorunda olmadığını hatırlatmaya devam ediyor.

Hem akademisyenler hem diğer araştırmacılar ve hem de öğrenciler için, mitoloji alanı yöntemlerine göre yazılmış çalışmamız, başka saha ve mesleklerdeki insanlar ve konuyu merak edenler için de temel bir kaynak kitap olma özelliğini korumaktadır. Eserin bir diğer özelliği de sanat tarihçisi bakış açısıyla yazılması ve Türk mitolojisinin Türk sanatı alanına yansımalarına da yer vermesidir.

Bu baskıda yayını yeniden gözden geçirdik ve üzerinde yeni çalıştığımız "kahramanlar" konusunu da kitabın bünyesi ve hacmine uygun olarak genişleterek yeni baskıya koymayı gerekli bulduk.

Kitabımızın bu yeni baskısını itinalı bir şekilde hazırlayan ve yayımlayan Ötüken Neşriyat yetkililerine ve değerli editörümüz Göktürk Ömer Çakır'a içtenlikle teşekkür ederim.

Eserimizin bu yeni şeklinin de faydalı olacağı ümidiyle, sevgili okurlarımıza iyi okumalar diliyorum.

Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU
10.10.2020
İstanbul/Aydınevler

GİRİŞ

TÜRK MİTOLOJİSİ, Türk sanatında olduğu gibi Orta ve İç Asya'da paleolitik devirden beri gelişip bozkır kültüründe yeniden biçimlenen ve proto-Türklerce (kendi katkılarıyla birlikte) farklı bir bütün haline getirilerek yeniden ortaya çıkan bir oluşum sürecine sahiptir. Bu nedenle Türklerden önceki devrelerin mitolojik karakterli arkeoloji ve sanat tarihi malzemesi, Türk mitolojisi için de önem taşır.[1] Esas olarak erken devirlere kadar geri gitmeyeceksek de özellikle proto-Türk ve Hunlardan itibaren ele aldığımız Türk mitolojisine ilişkin sanat eserleri ya da arkeolojik nesnelere zaman zaman değineceğiz.

Dünya mitolojileri bağlamında, mitosları sanat eserlerinden ayırmanın mümkün olmadığı açıktır. Söz konusu mitosları yaratan toplum, onları sürekli olarak gelecek nesillere aktarır. Toplumun gelişim çizgisi içinde mitosların etkisinin ikinci planda kaldığı görülürse de toplumun çeşitli gelenekleri, bu geleneklere bağlı olarak ortaya konan el sanatı, hatta plastik sanat ürünleri geçmişten süzülerek günümüze kadar ulaşan mitolojik değerleri yansıtır. Bu toplumun sanatını geri planda besleyen temel bir yapı her zaman söz konusudur.

Mitlerin ortaya çıkmasındaki en önemli etken –özellikle erken devirler söz konusu olduğunda– "din"dir. Tören ve büyüyle ilgili çeşitli uygulamalar mitlerin oluşumunu besleyen en önemli kaynaklardır. Küçük büyük her dinin yarattığı bir mitoloji vardır. Kültürün insanlar arasındaki bağlantıyı sağlayan bu önemli unsuru, doğal olarak kendi sanatını da yaratacaktır. Bu sebeple sanat tarihimizin, Türk mitolojisiyle ilgili çalışmalar yapılmadan aydınlatılabilmesi mümkün değildir.

Söz, öykü ya da efsane anlamına gelen mit (mythos) ile destan kavramlarına da kısaca değinmekte yarar var; ünlü dinler tarihçisi Mircea Eliade şöyle der:

> Mit kutsal bir öyküyü anlatır: en eski zamanda, 'başlangıçtaki' masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, doğaüstü varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik, yani Kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası olsun bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini anlatır.

---

[1] J. Campbell, *Batı Mitolojisi-Tanrı'nın Maskeleri*, çev. K. Emiroğlu, Ankara 1992, Türklerle ilgili alanlar için s. 346-363.

Eliade mitin bir yaradılış öyküsü olduğunu belirtir ve mitlerdeki kişilerin olağanüstü varlıklar olarak kimi zaman insanlarla ilişkiye girdiğini ifade eder. Böylece doğaüstü ve kutsal varlıklar, insanın insani özellikler edinmesini sağlamış olurlar.[2] Bu durumda efsane (mit) doğaüstü varlıklara ilişkin olayları konu alır. Destan (*legend*), efsanenin karşıtı olarak insanların yarattığı bir olaydır. Burada yeryüzündeki kahramanların yaptığı işler ve başlarından geçen olayların yazıya geçirilmesi, yeryüzünde yaşayıp yaşamadıkları gibi şeylerin tarihsel temellere dayanarak araştırılıp kaydedilmesi söz konusudur. Bu farklılığa rağmen destanlar da genellikle mitoloji kapsamında ele alınır. Mitolojinin kapsamı günümüzde hayli genişlemiştir. Destanlar, hikâyeler, masallar, romanlar ve hatta insanın günümüze kadar süren yaşantısının kayıtları ve şimdiki hayatımız da mitolojinin konusudur; çünkü tüm bunların içinde mitlerin yansımaları ya da başkalaşmış biçimleri mevcuttur.

Erken devirlerde sosyal bilimciler mitleri masal, hikâye niteliğinde –basit, gerçeklikten yoksun– ürünler olarak kabul ediyorlardı. Artık bilim adamları mitleri, ait oldukları toplumlarca bir zamanlar meydana geldiğine inanılan olayların kutsal anlatımları olarak kabul etmekte ve bu yönleriyle topluma model oluşturduklarına dikkat çekmektedirler.

Mit köküne eklenen – logos (söz, bilgi) sözcüğü ile "Mitler bilgisi veya bilimi" anlamına gelen mitoloji ismi oluşturulmuştur. İster Dünya ve isterse Türk Mitolojisi için söz konusu olsun mitoloji kendini ilgilendiren olayları, bilimsel disiplinler oluşturan bölümler halinde anlatır. Bunların başlıcaları Teogoni (Tanrılarla ilgili olay ve mitler), Kozmogoni (Evren ve Dünya'nın oluşumunu izah eden mitler), Antropogoni (İnsan ve yaratılışı ya da ortaya çıkışı ile ilgili mitler) ve Eskatoloji (İnsan, Evren ve Dünya'nın geleceği, kıyamet, ölüm ve ölüm sonrasını anlatan mitler-efsaneler)'dir.

[2] M. Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, İstanbul 1993, s. 15.

I

ŞAMANİST MİTOLOJİ

ŞAMANİZM

Şamanizm, milattan önceki devirlerden bu yana Türklerin ve çevrelerindeki toplulukların, İç Asya ve Orta Asya'da yaşadıkları bölgelerde uyguladıkları, şaman ya da kam adı verilen din adamları aracılığıyla gerçekleştirilen bir inanç ve uygulamalar bütünüdür.

Bazılarına göre bir dini ifade eden bu terimin karşılık geldiği inanç sistemi, aslında İslamiyet, Hıristiyanlık, Budizm gibi tam anlamıyla teşekkül etmiş bir din değil tanrılar, ruhlar ve insanlar arasında ilişki sağlayan bir sistem ve tekniktir. Başka bir görüşe göre ise bir din olmakla birlikte bu, onu tümüyle kavrayabilecek yeterli bilgiye sahip olmadığımızdan açıkça ortaya konulamamaktadır.

Şamanizm sözcüğü Tunguzcadaki şaman isminden gelmektedir. Bu sözcük Rus bilim adamları aracılığıyla bilim terminolojisine girmiştir.[1] Türk topluluklarında şaman teriminden çok "kam" sözcüğü kullanılmıştır; bu yüzden söz konusu inançlar bütününe "kamcılık" demek de mümkündür ya da Orta Asya'nın bazı bölgelerinde kullanıldığı gibi "tanrıcılık" veya "tengircilik" de denilebilir. Aşağıda da şaman denilen din adamı ile ilgili olarak tartışılacağı gibi eski Türkler ve günümüz Sibirya halkları (Tunguzlar dahil) dinlerinin adı olarak "Şamanizm" terimini kullanmamışlardır. Hatta Potapov'un ifade ettiği gibi günümüz Altay toplulukları dinleri için bir isim öngörmüyor sadece "din" (yang / gök veya ışık) ifadesini kullanıyor, Buryatlar ve Moğollar da benzeri şekilde "kara din" ibaresini kullanıyorlardı. "Şaman" kelimesinin telaffuz edildiği belirtilen Tunguzlarda da bu kelime sadece "din adamı" anlamına geliyordu.[2] Bu nedenle "Şamanizm" teriminin bir din adı olarak ifade edilmesinin şimdilik bilim adamlarının bir öngörüsü olduğunu düşünmek belki de daha doğru olacaktır. Her ne kadar aşağıda ifade edileceği üzere Biruni'nin eserinde aktardığı "şamaniyyûn" ve "şemnân" gibi kelimeler varsa da bunların din adı olarak kullanılıp kullanılmadığı veya bu amaçla belirtilmişse bile, söz konusu sözcüklerin Biruni'nin isim vermek ihtiyacından kaynaklanıp kaynaklanmadığı hususu net değildir.

Şamanizm, erken devir Türkleri ve onların komşuları arasında çok daha eski çağlardan itibaren totemist inançlar, ata kültleri, hayvan kültleri, doğa

---

1 S. V. Örnek, *İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul 1988, s. 47.

2 L. P. Potapov, *Altay Şamanizmi* (Çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 148.

Resim 1. Sibirya kaya resminde şaman olduğu düşünülen figür.

kültleriyle birlikte görülmektedir. Bazı araştırmacılar buradan hareketle Şamanizmin Türklere sonradan geldiği fikri üzerinde durmakta, dolayısıyla Şamanizmin IV-V. yüzyıllardan önce Orta Asya'da bilinmediğini iddia etmektedirler.[3] Araştırmacı Gumilev konuyla ilgili olarak: "Gerek 'kam' terimi ve gerekse 'kamlık' sözü ilk defa VII. yüzyılda tespit edildiğinden, Cungarya ve Altay Türkleri arasında da kamlık sisteminin VII-XII. yüzyıllar arasında ortaya çıkmış olması ihtimali fazladır," görüşünü dile getirir.[4] Bununla birlikte Sibirya'daki kaya resimlerinde çok daha eski tarihli ve şaman olduğu düşünülen ya da böyle yorumlanabilecek insan tasvirlerine rastlanması (Resim 1), bu konu üzerinde daha çok araştırma yapılması gerektiğini ortaya koyuyor. Sanat Tarihi'ne ilişkin söz konusu tasvirler bize, Şamanizm denilen uygulamalar bütününün köklerinin belki de tunç devrine hatta daha erken tarihlere kadar uzandığını gösteriyor.

Ebû Reyhân el-Bîrûnî (973-1061?), el-Asârü'l-Bâkiye an el-Kurûnü'l-Hâliye adlı eserinde Şamanizmin, Buddha ortaya çıkmadan önce var olduğunu söyleyerek bu inanç sisteminin çok daha eski olduğunu belirtiyor:

> Şeriatlar meydana gelmeden ve Buddha (Budâsif) ortaya çıkmadan önce yeryüzünün doğusunda yaşayan insanlar şamaniyyûn idiler. Bunlar putperesttiler. Bunların kalıntıları bugün Hindistan, Çin, Tuguzguz ülkesinde bulunmaktadır. Horasan halkı bunlara şemnân der... Bunlar zamanın ebediyetine, ruhların tenasühüne, feleğin sonsuz bir boşlukta düşmekte olduğuna inanırlar.[5]

Türklerde en erken devirlerden beri inanç sisteminin Gök-Yer/Su-Atalar şeklinde formüle edildiği anlaşılmaktadır. Bu sistem, yukarıda adlarını andığımız çeşitli inançlarla bir arada yer almaktadır. Söz konusu inanışlar arasında evren, dünya, öteki dünyayla ilgili inançlar ve düşünceler de yer almaktadır. Böylece ortaya çıkan bu büyük ve karmaşık bütün ya doğrudan doğruya mitoloji kapsamına girmekte ya da çeşitli mitolojik öğeleri içermektedir.

---

[3] A. Yaşar Ocak, *Bektaşi Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983, s. 34-35.

[4] L. N. Gumilev, *Eski Türkler,* çev. Ahsen Batur, İstanbul 1999, s. 129.

[5] Tercüme için bkz. R. Şeşen (haz.), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998, s. 195.

ŞAMANİST TANRILAR VE RUHLAR

Tanrı Kavramı

Türk mitolojisinde pek çok tanrı ve ruh vardır; ancak bunlarla ilgili çok ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bu konudaki bilgiler farklı Türk kavimlerine göre değişmekte, bunlar arasında anlaşılmaz ya da çelişik ifadeler bulunmaktadır. Örneğin ileride değineceğimiz gibi bazı araştırmacılar İslamiyetten önce Türklerde tek Tanrı inancının bulunduğunu savunmakta, ama bunu kanıtlayacak deliller birçok kişiye göre zayıf kalmaktadır. Bu konu temelde dinlerin çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa doğru geliştiği tezine karşı ortaya atılan, tektanrıcılığın insanlıkla yaşıt olduğunu ve sonraları toplumların inançlarının yozlaşarak çoktanrıcılığın ortaya çıktığını ifade eden başka bir tezle ilgilidir. Bu tez eski Türklerde tektanrıcılığın izlerinin bulunduğuna işaret etse de, ikinci derecede tanrılar ya da ruhların da var olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Bugün kullandığımız tanrı sözcüğü, İslamiyetteki Allah kavramıyla birleşip yeni bir anlam kazanmıştır. Aslında tanrı sözcüğü, eski Türkçedeki tengri sözcüğünden gelmekte ve bu sözcük çeşitli Türk topluluklarında birbirinden küçük farklarla kullanılmaktadır.

Türklerde tanrı tasavvuru Gök-Yer/Su-Atalar formülüyle ifade ettiğimiz çeşitli kültlerle birlikte karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle erken devirde tek bir Türk dini ile karşı karşıya olmadığımızı söyleyebiliriz. Türklerin din anlayışları, kavimlerin gösterdiği toplumsal yapı değişiklikleri nedeniyle, zamana ve yere bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Buna ek olarak, devletin din anlayışıyla halkın din anlayışı arasında zaman zaman uçurumlar ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında, yukarıda belirttiğimiz birtakım eski inançlarla birleşen şamanist uygulamalar egemenken, –örneğin Göktürk devrinde Orhun yazıtlarından da anlaşıldığı gibi– devlet erkânı arasında bir Gök Tanrı inancı mevcuttu. Yalnız bazı araştırmacıların savunduğu gibi, Gök'ün en önemli tanrı olarak kabul edilmesi, bir çeşit tek tanrılı din ile karşı karşıya olduğumuz anlamına gelmez. Kaldı ki inançlarda Gök Tanrı'nın yanı sıra Yer Tanrı'dan ve tanrısal nitelikler taşıyan ruhlardan da söz edilmektedir.

Bununla birlikte İslamiyetin Orta Asya'da yayılışından sonra, bu dinin etkisiyle Müslümanlarla ilişkiye geçen Türk topluluklarında tek Tanrı kavramının Gök Tanrı kültü sayesinde daha kolay yerleştiğini de kabul etmeliyiz.

Nitekim X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuzlar arasından geçen Arap gezgin İbn Fadlan, Oğuzların zorda kaldıklarında (Müslümanlara yakınlık duydukları için) başlarını göğe kaldırarak "Bir Tanrı" dediklerini bildirmektedir:

> İçlerinden biri zulme uğrar ya da sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp Bir Tanrı der. Bu Türkçe 'Bir Allah' demektir. Zira Türkçede bir, vahit ve Tengri ise Allah demektir.[6]

Türklerde din mefhumunun, Gök-Yer/Su-Atalar formülüne uygun olarak şekillenmiş olduğunu daha önce belirtmiştik; bu, Türklerin İslamiyetle ilk karşılaştıkları zamanlarda da böyleydi. Nitekim İbn Fadlan seyahatnamesinde Oğuzlarda atalar kültüne işaret eden şu ifadelere de yer vermektedir:

> Hiçbir şeye ibadet etmezler. Aksine büyüklerine Rab (Allah) derler.[7]

İslamiyetin yayılmaya başladığı devirlerde Türklerin tanrı anlayışının ne durumda olduğunu konuyu biraz basite indirgese de Kaşgarlı Mahmud'un şu sözlerinde izleyebiliyoruz:

> Yere batası kâfirler göğe ... Tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye ... Tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye ... Tengrigen derler. Bunların sapıklıklarından Tanrı'ya sığınırız.[8]

N.F. Katanov, yüzlerce yıl sonra Kaşgarlı Mahmud'un söylediklerinin bir Türk topluluğunda yaşadığını anlatıyor. Araştırmacı, 1890 yılında, Karagaslara yaptığı ziyaretde tespit ettiklerini kayda geçirirken, bu kadar geç tarihte bile söz konusu Türk topluluğunun "dağ" ve "su" tanrısına inandığını ve ateşi kutsal saydığını belirtiyor:

> .. Birisi ava çıktığında Dağ Tanrısı için kurban keser ve gömleğini yere dikilen sırığa bağlar. Bunu yapana Dağ Tanrısı hayvan verir ve o kişi mutlu olur. Eğer sırığı yere dikmezse hayvan avlayamaz. Dumanıyla cinleri korkutup kaçırdığı için sırığın yanında kutsal ateş yakılmalıdır… Bir kimse eğer balık tutuyorsa, gömleğini nehrin kıyısındaki sırığa bağlar ve onun yanında da kutsal ateş yakar. Böylece Su Tanrısı ona çok balık verir.[9]

Görüldüğü gibi eski Türk halkları üniversalist bir anlayışla, doğa ve evrene ilişkin çeşitli ve kendisine büyük, gizemli ve önemli gelen unsurları tanrılaştırmıştır.

---

6 R. Şeşen, *X. Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi*, İstanbul 1975, s. 31.

7 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 30.

8 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, c. III, Ankara 1999, s. 377-378.

9 N. F. Katanov, Tallap Alğan Pılıg Toğıstarı-Bilimsel Eserlerinden Seçmeler, Hakas Fol'klorının Paza Etnografiyazının Tekstterı- Hakas Folkloru ve Etnoğrafyası Metinleri, Türksoy Yayınları, Ankara 2000, s. 206-207.

Derlenen mitler ve eski metinlerden anlaşıldığına göre, çeşitli Türk toplulukları, bazı tabiat unsurlarını tanrı olarak nitelerken bazılarını da yine tanrı anlamında olmakla beraber, derece olarak daha aşağıda olan ruhlar olarak ifade ederler.

Örneğin Anohin'in tespitine göre Altay Türkleri ruhları (tanrıları) evvelden beri var olanlar, ilk baştaki ruhlar (=tösler/tözler ki bu terim öz, kök, temel, başlangıç anlamına gelir) ve yaratılmış bir şey veya şey olarak tanımlanan ikinci derecede ruhlar (=yayan neme ve neme) olarak belirtilir. Ruhlar temiz ve pis (kötü) olarak ifade edilir. Yani bunlar aruu (arı, temiz) tös veya kara tös ve ikinci derece ruhlar için de aruu neme ve kara neme olarak ifade edilirler. Bir de kullanılan bir başka tabaka oluşturan ata ruhları vardır. Bunlara Körmös de denilir. Bunlardan anne tarafından olan ata ruhları dayı ata demek olan Ozogı taydalar, baba tarafından atalar ise esas öz atalar demek olan Kan adalar şeklinde söz edilir. Bazen kötü ruhlar da genel olarak körmös terimiyle anlatılmıştır.[10]

Öte yandan tanrılar ve ruhların isimleri ve önemleri çeşitli Türk halklarında bazı değişiklikler arz ederken, tanrılaştırılmış tabiat unsurları ile ilgili anlatılan mitler de farklı farklı olabilmektedir. Bununla birlikte, insanların yaşantısına karışan, bereket veren veya korku ve hastalık salan, insan hayatı ile ilgili çeşitli müdahalelerde bulunan bu tanrı veya ruhlar, gökte ve yerde bulunan göğün ve yerin çeşitli unsurları olmaları açısından bütün Türk kavimlerinde ortaktır. Bu yüzden ulu bir dağ, ulu bir ağaç ve erişilmez gök vb. her Türk topluluğunda tanrı sayılabilmiştir. Bazı dağlar ve başka tabiat unsurlarının tanrı sayılmadığı zamanlar da olur ama o zaman bunlar tanrının meskeni veya bir şekilde tanrı ya da ruhlarla ilişkili olduğu düşünülen yerler olarak kabul edilirler. Tanrıların ve ruhların büyüklüğüne küçüklüğüne göre yaptıkları çeşitli işler vardır. Kimi her şeyi yaratmıştır, kimisi atmosferle ilgilidir. Kimisi bereket sağlar, bazıları özel olarak kadınların ve çocukların koruyucusudur. Bazıları insanlara ruh verir. Kimisi ölüme sebep verir, ölümün efendisidir, vs. Hemen hemen bütün tanrılar kurban ister, bunlar kanlı veya kansız kurbanlar (hediye, saçı) şeklindedir. Tanrılar veya ruhlar için çeşit çeşit merasimler yapılır. Bu ayin ve törenlerin önemli bir kısmında din adamları baş rolü oynar.

Türk toplulukları uzun tarihleri boyunca İslâmiyet dahil olmak üzere çeşitli dinlere girmişlerdir. Günümüzde Türklerin büyük çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte eski ata dinlerinde kalanlar ve başka dinlere inananlar hâlâ bulunmaktadır. Dolayısıyla geçmiş asırlarda Tabgaç, Karluk ve Uygur gibi büyük Türk kitleleri kendi ata dinleri yanında Budizm, Manihaizm, Zerdüştlük gibi dinlerin tanrılarına da inanmışlar ve mitlerinde bunların da özelliklerini yansıtmışlardır.

---

[10] A.V. Anohin, Altay Şamanlığına Ait Materyaller (çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova), Kömen Yayınları, Konya 2006, s. 3.

II

TÜRK MİTOLOJİSİNDE EVREN/DÜNYA TASARIMLARI

EVREN/DÜNYA TASARIMLARI

Çeşitli araştırmacılara göre, Türkler Çinlilere benzer şekilde, yeryüzünü bir dikdörtgen ya da dörtgen biçiminde tasavvur ediyorlardı.[1] Bu dikdörgen içinde var olduğu düşünülen daire, gökyüzünü temsil ediyordu. Bu şeklin merkezindeyse kutsal olarak kabul edilen bir dağ (Türklerde Ötüken dağları, Kan-Tengri, Altun-Yış (Altın Orman) gibi isimlerle anılan dağlar) ve Dünya Ağacı çeşitli katlara ayrılmış göğü ve yeri birleştiriyordu. Yeryüzü dört yöne bölünmüştü (Renkli Resim 1). Eski Türk metinlerindeki birtakım ifadeler dünya şeması içerisinde bu yön kavramına değinir. Örneğin Kültigin Yazıtı'nın kuzey cephesinde yer alan aşağıdaki satırların böyle yorumlanabileceği kanısındayız:

> Buyruk beyleri Otuz (tatar). Dokuz Oğuz beyleri, milleti! ... bu sözümü iyice işit; sağlamca dinle: ileri (doğuda) gün doğusuna, beri (güneyde) gün ortasına, geri (batıda) gün batısına, yukarı (kuzeyde) gece ortasına doğru (olan yerlerin) bu içindeki millet(ler) hep bana itaat eder. Bunca milleti hep tanzim ettim....[2]

Bu ifadeler, anayönlerin kozmolojik diyagramda temsil edildiği saatle birlikte ele alındığını gösteriyor. Doğunun zaman unsuru sabah (yani gün doğuşu), güneyin öğle (gün ortası), batının akşam (gün batışı), kuzeyinse gece yarısıdır (yani gece ortası). J. P. Roux'ya göre, XI. yüzyıldan önce olmak kaydıyla gök ve yer kavramlarına bir de yeraltı eklenmiştir. Yeraltı daha sonraları cehennem olarak algılanmıştır. Bu şemaya işaret ettiği sanılan tasvirlere çeşitli yerlerde rastlanmıştır (Çizim 16).

Yakın zamanlarda derlenmiş bilgilerde Altaylılarda, dünyanın önce daire, sonra kare şeklinde olduğuna inanıldığı tespit edilmiştir. Yakutlardaki gök dairesinin dörtgen yeryüzünün kenarlarına değdiği fikriyse yukarıdaki şemaya tam olarak uymaktadır. Burada da dört anayön düşüncesi önemlidir. Yalnız bir Yakut hikâyesinde yeryüzünün şekli sekizgen olarak belirtilmektedir ve yönler arayönlerle birlikte burada iki katına çıkmaktadır.[3]

---

[1] Türkler bazen dünyayı tepsi gibi ya da yuvarlak olarak görmekle birlikte özellikle büyük devletler zamanında yaygın olan görüş dünyanın dört köşe olduğu düşüncesidir. B. Ögel, dünyanın şeklinin Türk devletinin yapısıyla karşılaştırır ve kozmolojinin devlet yapısı üzerindeki etkisini ortaya koyar, bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II, s. 243-244.

[2] H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 22.

[3] U. (Harva) Holmberg, *The Mythology of All Races Finno-Ugric-Siberian*, New York 1964, s. 308.

Çizim 16. Birtakım araştırmacıların anlattıklarına dayanılarak, dört anayöne göre ele alınmış beş temel unsur ile bu yön ve unsurlara bağlı olarak mevsim, zaman, renk, hayvan ve yıldızlar.

Türklerdeki evren şemasının Budist ilahlarla ilişkilendirilen ve Budist Türk topluluklarında tanınan bir şekli de *mandala*dır (Resim 16, Renkli Resim 24). Genellikle bir kare içinde daire ve ilgili ilahların tasvirinden oluşur. Ancak değişik şekilleri de vardır. Örneğin bazı örneklerde tamamen daire şeklinde mandalalar da görebiliyoruz. Eliade'ye göre mandala bir *imago mundi*'yi tanımladığı kadar simgesel bir panteonu da temsil etmektedir. Bu bakımdan bir tapınak da "merkezi vurgulama" ve "mikrokozmos" olma bakımından bir mandaladır. Eski Türklerdeki yeryüzü ve hükümdar şehri planı hem daha eski Türk topluluklarındaki evren şeması hem de mandalayla ilişkiliydi.

Mandala Budist resim sanatındaki detaylı tasvirleri yanında, yere çizilerek bir şema gibi de kullanılmıştır. Nitekim ezoterik Budizmde Vajradhâtu mandala, ruhsal dünyanın büyüsel diyagramıdır.

E. Esin'in tarif ettiği bir Lamaist mandala örneği XIV. yüzyıla ait eski bir metinden alınmıştır. Burada tasvir edilen mandala, baş ilahın gövdesi ve tapınağı sayılıyordu. Mandalanın merkezinde, lotus tahtı üzerinde oturan baş ilah Cakraşamvara Heruka ile karısı bulunuyordu. Şeklin dört köşesi tefekkürü ve mandalanın içerisinde otururak kendisini baş ilahla bütünleştiren kişiyi

Resim 16. Mandalayı tasvir eden bir freskodan detay, V-VI. yüzyıllar.

temsil ediyordu. Dörtgenin içerisinde iç içe üç daire bulunuyordu. Dıştaki iki daire baş ilahın gövdesini ve dilini, en ortadaki daireyse bu tanrının gönlünü temsil ediyordu.[4]

Evren/dünya ile ilgili temsili anlamlar içeren terimlerden biri *samsara*'dır. Dünyayı, daha doğrusu dünyeviliği anlatır. Doğum ve ölüm okyanusu (veya nehri) demektir. İnsanlar bu dünyevi yaşantıyı aşarak nirvanaya ulaşırlar.

Samsara'nın tekerlek şeklindeki şeması varoluş tekerleği (*cakra*), evreni ve burada olup biten her şeyi, başlangıcı ve sonu ifade eder. Evrenin çeşitli görünüşleri de bu şekille ilgilidir. Tantrik Budizmde bu konuyu ifade eden ilahın adı Kâla-Cakra'dır. E. Esin'e göre bu Zaman Çarkı İlahı'dır. Ya da Kala-Yama ve bunlara ilaveten Zurvan ejder alameti olan ve çark çeviren tanrılardı. Uygur ve daha sonra Karahanlılarda zaman çarkını bir çift ejderin çevirdiği kabul ediliyordu.[5] Bu simge aynı zamanda Buddha'nın adaletinin ve güneşin simgesidir. Dharma-Cakra ise yasa çarkı demektir, yani o aynı zamanda Yasa'yı temsil eder.

---

[4] Mandala hakkında bkz. E. Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, s. 132; E. Esin, " 'Muyanlık' Uygur 'Buyan' Yapısından (Vıhara) Hakanlı Muyanlıgına (Rıbat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme," MA, Ankara 1972, s. 77, dipnot 19-20; M. Eliade, İmgeler Simgeler, s. 35-37; J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols*, s. 103. J. Hall, *a.g.e.*, s. 3-4.

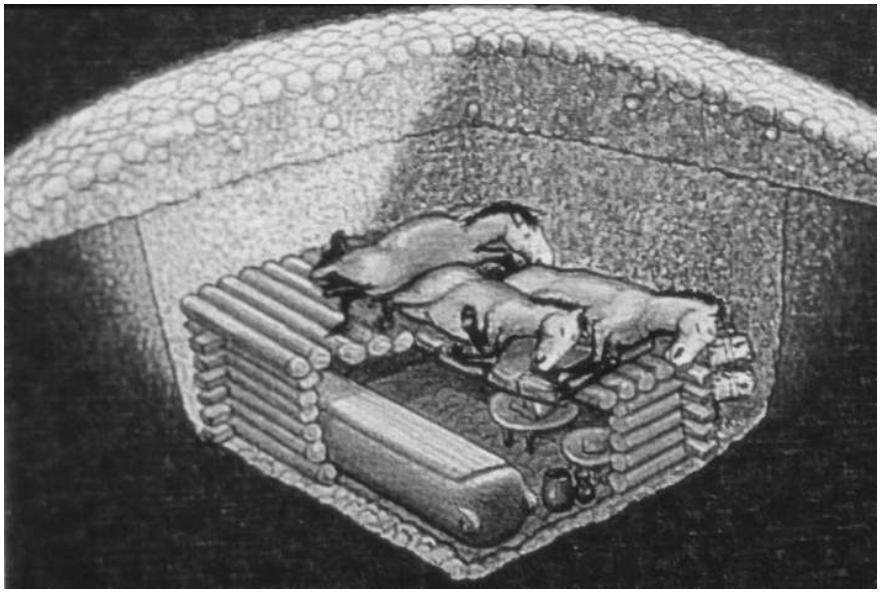
[5] E. Esin, *Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*, İstanbul 1972, s. 15, 32 vd.

III

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ÖLÜM VE KIYAMET

ÖLÜM

Hemen her toplulukta olduğu gibi Türkler de öldükten sonra bu dünyadakine benzer bir hayat yaşayacaklarına inanıyorlardı. Proto-Türk, Hun, Göktürk, Uygur ve diğer Türk topluluklarıyla ilgili yapılan arkeolojik kazılar bu hususu destekler mahiyettedir (Resim 33). Anlaşıldığı kadarıyla ölüm mukadder olarak karşılanmakta ve kurulu olan düzenin gereği olarak algılanmaktadır. Bu nedenle gök-yer dikotomisiyle ilişkisi olan ve doğal karşılanan ölümle ilgili olarak eski Türkler şan kazanmadan ya da savaşmadan ölmeyi küçüklük sayıyorlardı. Öte yandan savaşta da iyi güçleri temsilen galip olunmalıydı; çünkü savaşta öldürülen önemli düşmanların ruhları öteki dünyada hizmetkâr olarak kullanılmak üzere balbal haline getiriliyor ve sonra örneğin Kültigin'in Mezar Külliyesi'nin doğu girişinden itibaren sıralar halinde uzanan taş dizilerinde olduğu gibi balbal olan düşmanı ifade eden bir kısmı kabaca yontulmuş taşlar dikiliyordu:

Resim 33. Ukok Platosu'nda (Rusya Federasyonu) bir kadın asilzadeye ait kurganın rekonstürüksiyonu. Muhtemelen Hun devrine aittir.

Resim 34. Moğolistan'da bulunan Göktürk devrine ait, Tonyukuk Mezar Külliyesi'nin girişine doğru uzanan balballar.

> Babam hakana Baz hakanı birinci balbal dikmiş ... Birinci Kırgız hakanını balbal diktim....[1]

Aşağıda belirtildiği gibi Çin kaynaklarından birinin kısaca öldürülen düşmanı temsil eden taşlar olarak ifade ettiği *balbal* fikrinin ortaya çıkışı (Resim 34, Renkli Resim 38) eski çağlarda ölüye kurban uygulamasının sembolik hale gelmiş bir ifadesi nedeniyle olabilir. Savaşta ölen düşmana ait önemli bir kişiyi ifade eden balbal belki de onun savaşta öldürülerek kurban edilmiş olduğunu simgeliyordu ya da kurban etme fikri, ölen kahramanın daha önce öldürdüğü düşmanlarını ölüler dünyasında hizmetkar-köle olarak kullanma fikrini doğurmuş olabilir. Bu hususu destekleyen konulardan biri de eski Türklerin ruhları veya tanrıları ya da ölen önemli kişileri temsil etmek üzere yaptıkları heykelleri veya dikitleri canlı saymalarıdır. Ölen kişinin heykelinin yapılmasında onun dirildiği inanışı da vardır. Bu nedenle mezar üstüne ya da yakınına taş heykel dikmek o kişinin canlı olarak yaşayacağına işaret sayılmış olmalıdır. Dolayısıyla bir savaşta yenilmiş olan önemli bir kişiyi *balbal* kılmak, yani düşmanı öldürdükten sonra, öldürenin mezarına onu temsil eden ve bazen heykel sayılabilecek bir taş yerleştirmek, o kişinin canlanarak ölüler dünyasında onu *balbal* yapan kişiye köle olarak hizmet etmesine sebep olmaktadır, denilebilir. Bu anlatılan şekilde taş heykellerin canlı olduğuna veya canlanacağına inanıldığında daha ortaçağlarda bile Türklere ait heykellerin düşmanları tarafından çoğu kere başlarının neden koparıldıkları da anlaşılabilir (Renkli Resim 39-42).[2]

İbn Fadlan ünlü *Seyahatname*'sinde, Türkler arasında kendi döneminde (10 yüzyıl) *balbal*ların ağaçtan suretler olarak yapıldığına da işaret etmekte ve onların hizmetçi olarak cennette ölüye hizmet edeceklerini söyleyerek anlattıklarımızı desteklemektedir: "*Eğer ölen kimse, sağlığında insan öldürmüş kahraman*

[1] H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 37, 41, 69, 70, 128, 131, 557.

[2] Yaşar Çoruhlu, "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito*, Yapı Kredi Yayınları, no. 40, İstanbul 2004, s. 247-252.

IV

TÜRK KAHRAMANLARI

Türklerde kahramanlık mitlerinin kökeni muhtemelen Ön-Türk (=Proto-Türk) dönemine kadar inen alplık teşkilatıdır. Biz bu teşkilatın esaslarının milattan önceki ilk Türk kültürlerinden olan Tagar kültürü döneminde (MÖ VIII. yüzyıldan itibaren) oluştuğunu zannediyoruz; ancak bunun köklerini "savaşçılık" anlayışının bir değer olarak ortaya çıkmaya başladığı MÖ 4000-3000'li yıllara indirmek de mümkün görünmektedir. Tagar döneminden itibaren gerek İskit denilen ve çoğunluğu Türk olan topluluklarda gerekse Tinglingler ve Asya Hunları gibi topluluklarda savaşçı kadın ve erkek mezarlarının görülmesi bu teşkilatın maddi kalıntılarının olduğunu da ileri sürmemize olanak tanır. Avrupa'da Orta Çağ'da görülen "şövalyelik" teşkilatının kökleri de kanımızca İç Asya'dan ve öncü Türk kültürlerinden kaynaklanmaktadır.

Yukarıda tanımını yaptığımız ve esasında "kahramanlık kültü" gereği ortaya çıkan Türk kahramanları, Türk tarihinin hiçbir döneminde eksik olmamıştır. Bunlarla ilgili inançları "kült" olarak nitelendiriyorum çünkü geçmiş dönem Türk halklarının da bunları olağanüstü insanlar, düzenin temsilcisi, Tanrı'nın elçisi veya görevlisi gibi gördüklerini de düşünüyorum. Kahramanlarla ilgili efsane ve destan metinlerini okuduğumuz zaman, onların yeteneğine, gücüne ve temsil ettikleri değerlere hayran olmamak mümkün değildir. Türk bahadırları, hükümdarın veya yöneticilerinin esir edildiği, toplumun özgürlüğünü kaybettiği ve ulusun devletini ve bağımsızlığını kötü bir güç veya güçlerin sonlandırdığı zamanlarda, Tanrı'nın gönderdiği ve onu adına savaşarak düzeni, yani hükümdarı veya yönetimi, ulusu ve devleti kurtaran bir güç olarak hatta Tanrı'nın silahı olarak dünyaya gönderilirler.

Kahraman olağanüstü şartlarda doğar, ruhların koruması ile büyür. Yiğitlik ve savaşçılık sanatlarını öğrenir ve sonra yine doğaüstü varlıklar ve başka alplardan yardımlar alarak kötülüğü temsil eden güç ile savaşır ve eninde sonunda onu alt eder. *Oğuz Kağan Destanı*'ndaki Gök Tanrı'nın Oğuz'a gönderdiği, yol gösteren lider Bozkurt ne ise bir topluma gönderilen "kahraman" da odur. Yine *Oğuz Kağan Destanı*'nda da gördüğümüz gibi, daha küçük yaştan itibaren bedenleri olağanüstü güçlüdür. Savaş yetenekleri ve akılları muazzamdır. Atları da en az onlar kadar yeteneklidir ve âdeta onların üzerinde uçarak giderler, bazen rüzgâr gibi dağların doruklarında eser, bazen göğe çıkar, bazen ölüler âlemine inerler.

Birden çok yerde mücadele edebilmek için kahramanların ikizleri veya çok sayıda eşleri (klonları/kopyaları) olabilir. Ezilen halk daima kahramanın yanındadır ve yapabilirse onun yardımcısıdır. O, Tanrı'nın bir elemanı olarak kutsal yurdu, kötü ruhların efendisi olan Erlik'in kötü niyetlerini gerçekleştirmek için istila eden ve onun temsilcisi kötü kağanların (hükümdarların) istilasından kurtarır. Böylece gök tanrısının veya sadece Tanrı'nın hükmedeceği yeryüzünü, onun yardımıyla kurtarıp yine onun hüküm sürmesini sağlar.

Burada bütün Türk kahramanlarından söz etmemiz elbette mümkün olmayacaktır ancak yine de bunların kayıtlara geçmiş destan metinlerindeki belli başlı örneklerini kısaca ve destan metinlerine veya eski metinlere göre inceleyebiliriz.

1. Alp Er Tunga

Kaşgarlı Mahmud, **"Alp Er Tunga"** (Tonga Alp Er) ile ilgili bir metni (ağıt/sagu) *Divanu-Lugati't-Türk* adlı eserinde açıklamak istediği sözcüklere uygun olarak parçalar hâlinde veriyor (XI. yüzyıl). Kaşgarlı Mahmud, saygı ve sevgi ile bu büyük Türk kahramanını (Alp: Yiğit maddesinde) anıyor: "Alp Er Tunğa öldi mü/Isız ajun kaldı mu/Ödhlek öçin aldı mu/Emdi yürek yırtılur." "Alp Er Tunga öldü mü?/Kötü dünya kaldı mı?/Felek öcünü aldı mı?/Şimdi yürek yırtılır." (Hakan Afrasiyab öldü mü?/Kahpe dünya ondan kurtuldu mu?/Zaman ondan öcünü aldı mı?/Şimdi onun milki üzerine -zamaneye kızarak- yürek parçalanır." (Kaşgarlı Mahmud 1998: 41-42). Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünün muhtelif yerlerinde değişik sözcüklerin kullanımını açıklarken bazı parçalar veriyor ve bu parçalarda Afrasiyab'ın (Alp Er Tunga) kastedildiğini de söylüyor. Araştırmacılar bu manzum metinlerin Alp Er Tunga sagusunun parçaları olduğuna inanıyorlar: "Ödhlek yarağ közetti/Ogrı tuzak uzattı/Beglerbegin azıttı/Kaçsa kalı kurtulur." "Zaman fırsat gözetti/gizli tuzağını kurdu/Beylerbeyini azıttı/kaçsa nice kurtulur?" (Zaman fırsat gözetti, yeraltında gizlenmiş olan tuzağı kurdu, Beylerbeyini şaşırttı; o kaçmakla bundan nasıl kurtulur?" Burada Beylerbeyi sözünden dileği Afrasiyab'dır (Kaşgarlı Mahmud 1998: C. 2, 234).

Divanu-Lugati't-Türk'teki bazı parçalarda Afrasiyab'ın adı geçmemesine rağmen onlar da sagunun (ağıdın) parçası sayılmıştır. Ancak şu parça saguya ait olmalıdır: "Ödhlek küni tawratur/Yalnğuk küçin kewretür/Erdin ajun sewritür/Kaçsa takı artılur." "Zaman günü davrandırır/İnsan kuvvetini gevşetir/Dünyayı erden seyrekleştirir/Kaçsa dahi erişir." (Zamanın günleri, insanın kuvvetlerini gevşetmek için acele eder; dünyayı adamdan boşaltır; bununla Afrasyiab'ı ve Afrasiyab'ın adamlarını murat ediyor ve ölümden kaçan kimseye ölüm erişir diyor) (Kaşgarlı Mahmud 1998: C. 2, 335).

Bir diğer parçada ise şöyle söyleniyor: "*Begler atın argurup/Kadhgu anı turgurup/Menğzi yüzi sargarıp/Kürküm anğar türtülür." "Beyler atlarını yordular/Kaygı*

onları durdurdu/Yüzleri benizleri sarardı/Sanki safran sürülmüştü." Afrasiyab için ağıt yakarak diyor ki: "Beyler atlarını yordular; onları kaygı sardı; yüzleri safran sürülmüşe döndü." (Kaşgarlı Mahmud 1998: C. 1, 486).

Ve sonra ne oldu: "Ulşıp eren börleyü/Yırtın yaka urlayu/Sıkrıp üni yurlayu/Sıgtap közi örtülür." "Herkes kurt (böri) gibi uluşuyor/Yakasını yırtarak bağırıyor/Ünü çıkasıya haykırıyor/Gözü örtülesiye kadar ağlıyor." (Afrasiyab'a yandıkları için herkes kurtlar gibi uluşuyor, haykırarak yakasını yırtıyor, bazı kere ırlayıcının sesi gibi ses çıkarıyor, gözyaşları gözü örtünceye değin ağlıyor.) (Kaşgarlı Mahmud 1998: C. 1, 189).

Afrasiyab adının geçtiği son parça olarak da şunu ekleyelim: "Ödhlek arıg kewredi/ Yunçığ yawuz tawradı/Erdem yeme sawradı/Ajun Begi çertilür" "Zaman çok gevşedi/Arık, kötü davrandı/Fazilet yine savıldı/Dünya Beyi yok olur." (Zaman zayıfladı, arık, düşkün kuvvetlendi. Zamane insanları dünyanın beyi Afrasiyab öldükten sonra fazileti bıraktılar.) (Kaşgarlı Mahmud 1999: C. 3, 41-42).

Araştırmacılar tarafından "Alp Er Tunga Sagusu veya Ağıdı" olarak ifade edilen (ağıda ait olduğu belli olmayan parçaları almadık) bu parçalar, üslupları birbirine benzemekle birlikte aslında Alp Er Tunga ile ilgili bir tek ağıdın değil de birden çok ağıdın parçaları da olabilirler; ama bu bizim için bir şeyi değiştirmez. Burada bu parçalar *Divanu-Lugati't-Türk*'ün Besim Atalay tarafından yapılan çevirisinden aktarılmıştır.

Vaktiyle bazı edebiyat tarihçileri bu parçalar üzerinde durmuş ve onların arkasındaki anlamı açığa çıkarmaya çalışmışlardır. Sondan bir evvel bahsettiğimiz parçanın eski Türk yoğ törenlerinden bahsettiğini söylemekte haklıdırlar ama Besim Atalay'ın çevirisiyle "ödhlek" (=ödlek) ismini "felek" olarak yansıtmalarının doğru olmadığını düşünüyorum. Atalay, bunu zaman olarak çevirmiştir ki bu doğrudur. "Zaman" yani "ödlek" kelimesi Orhun Yazıtlarında da karşımıza çıkar. Kültigin Yazıtı da bir bakıma ölen kardeşi için Kültigin'e ağlayan ve ona vefa borcunu ödeyen Bilge Kağan'ın ağıdıdır. Kültigin (732) Yazıtı'nın kuzey cephesi 10. satırında Bilge Kağan, kardeşinin ölümünden duyduğu büyük üzüntüyü anlatırken "ödlek" sözcüğünün daha arkaik şekli olan "öd" sözünü zikrediyor: "İn(i)m kül tig(i)n: kergek:boltı: öz(ü)m:s(a)k(ı)nt(ı) m:körür:köz(ü)m:körm(e)z t(e)g :bil(i)r:bil(i)g(i)m:bilm(e)z t(e)g: boltı:özüm s(a)k(ı)nt(ı)m: öd t(e)ñgri:(a)ys(a)r: kişi oglı:koop:ölg(e)li:törim(i)ş." T. Tekin bu satırları bugünkü Türkçeye şöyle aktarıyor: "Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış" (Tekin 1988: 22-23). Görüldüğü gibi burada "öd tengri" ifadesi vardır. Zaman tanrısı isimli, varlıkların ömrüne hükmeden bir tanrının varlığı burada ayan beyan ortadadır. Alp Er Tunga'nın ağıdına ilişkin parçalarda geçen "ödlek" ismi, zaman tanrısı inanışının İslamiyet'in Türklere ulaştığı

KAYNAKÇA

Abdülaziz Bey; *Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri*, yayına haz. K. Arısan-D. Arısan Güney, İstanbul 2000.

Açа, M., *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi Etrafında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler*, TDTD, sayı 98, İstanbul (Şubat) 1995, s. 55-58.

Agar, M.E., "Yaratılış Efsaneleri Üzerine", *TKA Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan*, XXVIII/ 1-2, (1990), Ankara 1992, s. 348-349.

Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. E. Merçil, c. I-II, İstanbul 1977.

Akdoğan, Y., *İskendernâme'den Seçmeler*, Ankara 1988.

Akgür, N., "Oniki Hayvanlı Türk Takvimi", *TDA*, sayı 64, Şubat 1990, s. 169-210.

Aksel, M., "Halk İnanışları ve Halk Sanatı: Aslana Binme Duvarı Yürütme Kerameti", *TFA*, sayı 182, İstanbul 1964, s. 3519-3520.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. M. Öztürk, Ankara 1998.

Altaylı, S., *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, c. I-II, Ankara 1995.

Anadol, S., "Şaman Türkler Tuva ve Hakasya," *Atlas*, sayı 82, İstanbul, Ocak 2000.

And, M., *Oyun ve Bügü*, İstanbul 1974.

_____ *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*, Ankara 1977.

_____ *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*, İstanbul 1998.

_____ 40 *Gün* 40 *Gece Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*, İstanbul 2000.

Anohin, A.V., "Altay Şamanlığına Ait Maddeler", çev. A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara 1968, s. 404-453.

_____ "Altay Şamanlığına Ait Materyaller", çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006.

Anonim, *Shamans*, Tampere Museums Publications, Tampere 1998.

_____ "Avalokıtesvara", *TA*, c. IV, Ankara 1950. s. 235.

_____ "Avcılık", *TA*, c. IV, Ankara 1950.

_____ "Asura", *TA*, c. IV, Ankara 1950, s. 12.

_____"Bodhisattva", *TA*, c. VII, Ankara 1955, s. 153.

_____"Brahma", *TA*, c. VIII, Ankara 1956, s. 51.

_____"Catakalar", *TA*, c. IX, Ankara 1958, s. 495.

_____ "Çintemani", *TA*, c. XII, Ankara 1964, s. 68.

_____ "Dvarapala", *TA*, c. XIV, Ankara 1966, s. 235.

_____ "Dhyani Buda", *TA*, c. XIII, Ankara 1966, s. 202-203.

_____"Deva", *TA*, c. XIII, Ankara 1966, s. 146.

_____ "Devi", *TA*, c. XIII, Ankara 1966, s. 152.

_____ "İndra", *TA*, c. XX, Ankara 1972, s. 13.

_____ *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, c. I-II, Ankara 1988.

_____ *Along The Ancient Silk Routes Central Asian Art From The West Berlin State Museums*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1982.

_____ Ben Mehmed Siyah Kalem, *İnsanlar ve Cinlerin Ustası* – I, Mehmed Siyah

Kalem, *Master of Humans and Demons* (Editör Mine Haydaroğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı- Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 2004.

_____ *Türkçe Mani El Yazıları (Manıchaika) Khotço Harabelerinde Bulunup A. Von Le Coq Tarafından Tanıtılan El Yazıları,* çev. F. Köseraif, c. I, İstanbul 1936.

_____ *Mythologies des Montagnes, des Forets et des İles*, Librairie Larousse, Paris, 1963.

Arat, R.R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1986.

_____ "Türklerde Tarih zaptı", *Makaleler*, haz. O.F. Sertkaya, Ankara 1987, s. 156-164.

_____ "Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca parçalar", *Makaleler*, haz. O.F. Sertkaya, c. I, Ankara 1987, s. 419-431.

_____ "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Makaleler*, haz. O.F. Sertkaya, c. I, Ankara 1987, s. 506-572.

Araz, R., *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, Ankara 1995.

Aşurov, A., "Türkmen Edebiyatında Nevruz", *Nevruz ve Renkler Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri Ankara* 19-21 *Mart* 1996, haz. S. Tural ve E. Kılıç, Ankara 1996.

Atıl, E., *Süleymanname The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*, New York 1986.

Aydınlı, A. ve İ.L. Çakan, "Aşeri-i Mübeşşere", *TDVİA*, c. III, İstanbul 1991.

Bağcı, S., "İslam Toplumlarında Matemi Simgeleyen Renkler: Mavi, Mor, Siyah", *Cimetieres et Traditions Funeraires dans le Monde Islamique-İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, c. II, Ankara, 1996.

Bağcı, Serpil-Filiz Çağman-Günsel Renda-Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, s. 163-168.

Baltrusaitis, J. Jurgis, *Le Moyen Age Fantastique-Antiquites et Exotismes Dans L'art Gothique*, Paris 1981.

Bang, W. ve G.R. Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936.

Başer, S., *Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l-Hüsnâ Açısından Bakış*, İstanbul 1991.

Bayat, Fuzuli, *Türk Şaman Metinleri (Efsaneler ve Memoratlar)*, Ankara 2004.

_____ *Türk Şaman Metinleri (Efsaneler ve Memoratlar)*, Piramit Yayıncılık, Ankara 2004.

_____ *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

_____ *Türk Mitolojik Sistemi* 1-*Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

_____ *Türk Mitolojik Sistemi* 2-*Kutsal Dişi,Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

Bayramoğlu, Ö., *Şaman Davulu* (Danışman: Y. Çoruhlu), MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış lisans tezi, İstanbul 1997.

Bazin, L., *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Ancien,* Budapeşte, 1991.

Beydili, Celal, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Yayınları, Ankara 2005.

Bıardeau, M., "Deva/Asura Hinduizmdeki Göksel Tanrılar ve Demonlar", çev. S. Ağıldere, *Antik Dünyada ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, yön. Y. Bonnefoy, haz. L. Yılmaz, c. I, Ankara 2000, s. 167-168.

_____ "Devi Hindistan'daki Tanrıça", çev. S. Ağıldere, *Antik Dünyada ve Geleneksel*

Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, yön. Y. Bonnefoy, h. L. Yılmaz, c. I, Ankara 2000, s. 168-171.

Bilici, K., "Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu-Erken Devir Örnekleri Üzerine Bir Deneme", *ASTD*, c. II, İzmir 1983, s. 19-27.

Black, J. ve A., Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, Londra 1992.

Blochet, E., *Les Enluminures des Manuscripts Orientaux-turcs, arabes, persians de la Bibliotheque Nationale*, Paris 1926.

Bongard, G.M. ve E.A. Grantovsky, "Şamanlar ve Şamanizm", *UNESCO'dan Görüşler*, sayı 12, Aralık 1976, s. 42-47.

Bosworth, C.E., *İslam Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soykütüğü Elkitabı* (Çev. E. Merçil-M. İpşirli), Oğuz Kitabevi, İstanbul 1980.

_____ *İslam Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil ve M. İpşirli, İstanbul 1980.

Boyle, J. Andrew, *A Eurasian Hunting Ritual, The Mongol World Empire* 1206-1370, Londra 1977, s. 177-193.

_____ *Turkish and Mongol Shamanism in Middle Ages, The Mongol World Empire* 1206-1370, Londra 1977.

Bozyel, İ., "Iğdır Nahçivan ve Tebriz üçgeninde Nevruz gelenekleri", *Nevruz ve Renkler Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri Ankara* 19-21 *Mart* 1996, haz. S. Tural ve E. Kılıç, Ankara 1996, s. 111-119.

Bozkurt, F., *Türklerin Dini*, İstanbul 1995.

Buluç, S., "Şamanizm I-VII," *TüA*, 1942, No 1-4, s. 42-48, 66-72, 124-131, 171, 176, 233-240, 278-284, 365-371.

_____ "Altayca Bir Bahadır Efsanesi", *TüA*, sayı 7, 1943, s. 326-333.

_____ "Şamanizmin Menşei ve İnkişafı Hakkında", *TDED*, c. II, sayı 3-4, 1946, s. 277-288.

_____ "Şaman ve Şamanizm", İA, c. XI, İstanbul 1979, s. 310-335.

Bunker, C.E., C.V. Chatwin ve A.R. Farkas, *Animal Style Art From East to West*, New York 1970.

Bussagli,Mario, *Central Asian Painting From Afghanistan to Sinkiang*, Skira-Rizzoli, Geneva-New York 1979.

Caferoğlu, A., "Türk Onomastiğinde At Kültü", *TM*, c. X, 1953, s. 201-212.

_____ "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları", *TDED*, c. XIII, 1964, s. 19-28.

_____ "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", *VII. TTK Tebliğleri*, c. I, Ankara 1972, s. 169-175.

_____ *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984.

_____ *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1968.

Campbell, J., *Batı Mitolojisi*, çev. K. Emiroğlu, Ankara 1992.

_____ *İlkel Mitoloji*, çev. K. Emiroğlu, Ankara 1993.

_____ *Doğu Mitolojisi*, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara 1993.

Carter, D., *The Symbol of The Beast-The Animal Style Art of Eurasia*, New York 1957.

Carus, P. (ed), *Buda'nın Öğretisi*, çev. T. Uygun, İstanbul 1984.

Chiclo, B., "A Propos D'un Personnage de la Mythologie Altaienne, Journal of Turkısh Studies", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, c. V, 1980, s. 1-7.

DİZİN

A

Aan Alahçın Hotun 52
Abakan Kan 53
Abakan Nehri 53
abası 72
Adam Kan 53
Âdem 171-172, 184, 290, 323, 339, 352-353
Afrasyab 213, 271-272
ağaç 30-31, 33, 58, 66, 78-79, 81, 83, 94, 98, 119-120, 122, 131-133, 135-136, 138, 140, 155, 169, 174, 177-184, 193-195, 197-198, 219, 223, 225, 231, 236-237, 248, 285, 312, 316, 329-330, 339-341, 343, 345, 347
Ağaç 183
ağaçtan türeme 177, 347
Ahamenidler 322
Ahmed bin Mahmud
Selçuknâme 333
Ahmedî
İskendername 337
Ahriman 279
Ahuramazda 279
Ai Toyon 41
Ak Ayas 43
Ak-ene 61, 158-159, 338
Ak Hazarlar 334
akinakes 51
Ak Koyunlular 334
Akkızlar 43
ak öy 36
Ak Tatarlar 334
alageyik 276, 303
Albastı 72, 96, 335, 342
Albıs (ayrıca bkz. Al Karısı), 57, 72
Aldaçı 132
Al Karısı 57, 60, 72
Al Karısı (Albıs) 57, 72, 315
Alp-Er Tunga 47, 271
alplık 209, 247, 271, 279, 290
Altay Kan 53
Altay kültürü 36
Altay'ın Demircileri 50
Altay Türkleri 28, 31, 58, 82, 153, 191
Altın Köl anıtı (II) 192
Altın Köl yazıtı 54, 192, 293
Altın Ordu Hanlığı 338
Altun Kazguk 42
Anahid 56
Ana Maygıl 61
Ananta 160, 313
Andronovo 196
animizm 103
Anka (Zümrüdüanka) 261-262
Anohin, A.V., 31, 43-46, 58, 71, 78-80, 82, 118, 126, 130, 132-133, 136, 139, 191-192, 300, 333, 344-346
anu 32
Anu (Tanrı) 36
Ares kılıcı 51
Arrianus 106
A-Shi-na 174
Aslan 271, 277, 306, 314
at 42, 45, 51, 64-65, 71, 83, 89, 95, 116-118, 121-122, 130-131, 133-134, 137, 139-145, 152-153, 176, 192, 194, 199-200, 204, 219-220, 222, 226-227, 233-235, 244, 246, 249, 252-254, 256-257, 267, 273-275, 281, 288, 290, 293, 310, 314, 317, 330-331, 347
At 45, 143, 176, 192, 204, 222, 233, 235, 246, 256, 274-275, 314, 330
Ata Bey (Art-Toyon-Aga) 35
ata kültü 103
ateş 30, 33, 42, 46, 56-57, 60, 65-69, 77, 86-87, 101, 111, 118, 135, 144-145, 155, 177, 179, 193, 198, 204-205, 227, 229-231, 233-234, 237, 250, 255-256, 275, 313, 324-325, 329, 331, 335, 338, 341, 343
ateş kültü 66, 68
at kültü 331
Attila 51, 194, 331
Av 53, 296, 302-305, 313
Avarlar 340
Avcı Kuşlar 311
Avfî 67
Ayas Kaan 43
Ayı 273
ayı 36-37, 43, 65, 77, 93, 105, 116, 124-126, 184, 193, 233-234, 236, 273, 287, 316, 322

ayı kültü 273
ayna 125
Ayısıt 56-57

Baburname 310
Baktı-Kan (Paktı Kan) 43
balbal 189-190, 199
Balık 154, 167, 205, 278, 314
bar 133
Barak 295-296
Başkurt 153, 246-247, 267
Batı Sayan Dağları 110
Bay Bayanay 53, 302
baydara 136, 201
Bayındur Han 281
baykuş 126, 292, 345
bayrak 105-106, 215, 229-230, 238, 266-267, 335, 339
Bayramlar 321
Belkîk 63
Beltirler 55, 136-137, 290
Bezeklik 87, 90-92, 317
bıldırcın 223, 293
Bilge Kağan 34, 112, 287
Bilge Kağan Külliyesi yazıtı 163
Boğa 165, 177, 279, 311

Cabağa Buuray Toyon 47
Can ağacı (diraht-ı cân) 183
Cebrail 171, 183, 278, 350-351
Cehennem Kralı 89
Cemşid 322
cenaze törenleri 199
Ceyhun Nehri 62
Ch'ih-yo 47, 212, 271, 279
Ch'ilin (Kilin)275
Ching-lu bıçağı 51

Çaaday Bolloh 47
Çağılğan İççite 46
çalkarakuşu 294
çaluu 139
Çarşamba Karısı 72, 96
Çaştani Bey 86-87, 229, 231-232, 235
Çeçkor 321
çeşn 304
Çınıs Haan 53
Çigiller 49
Çin 28, 33-34, 36-37, 50-52, 63, 65, 75, 85, 89-90, 94, 103, 105-106, 121, 135, 145, 154-155, 160-162, 173-174, 176, 182, 184, 190, 199-201, 214, 218, 225, 227, 239, 263, 266-267, 269, 271, 273-276, 281, 287, 290, 293, 295, 299, 310, 314, 317, 321, 330, 332, 336, 341-342
çita 304
Çobanyıldızı 40, 135, 274, 338
çon köçö 324
Çuvaşlar 33

Aynular 32
Azerbaycan 5, 32, 56, 65, 141, 170

B

boğa 70, 104-105, 120, 279-280, 306, 311, 369, 377
Boğaç Han 120, 280, 333
Bodisattva 90, 167, 232
boz öy 36
Brahmadatta 272, 283, 297, 305
Buddha 28, 76, 89, 151-152, 162, 182, 200, 202-203, 228, 232, 269, 272, 275-276, 279, 283, 296-298, 301, 305, 336
Budizm 27, 31, 72, 78, 86-87, 92, 158, 162
Bugut yazıtı 163
buğra 281
Buluç, S., 35, 69, 136, 139, 300
Bumin Kağan 174
Burça-Kan 43
Burgestez-Udagan 83, 112
Burkan (ayrıca bkz. Buddha), 182, 202, 305
Buryatlar 27, 70, 152-153, 274
büyü 27, 64, 67, 104, 124, 145, 227, 302, 331
Büyükayı 40, 267, 273
Büyük İskender 184

C

Choular 182
Chou-shu 174
Chü-hsün Kao 51
Cılga Haan Toyon 53
cin 72-73, 76-80, 82-99, 101, 103, 113-114, 229, 231
Cinler 72-73, 81, 83, 100
Cüveynî *Tarih-i Cihanguşa* 179
Cye-gular 271
Czaplicka A., 126, 133-134, 138

dağ keçisi 76, 131, 139, 276, 290, 305-306
Dalbar Çuonah 47
Daneshvari, A., 286, 289, 370
Darius 322
Darkhat 126, 137, 139
Dede Korkut 54, 76, 120, 182-183, 228, 235, 280-281, 294, 306, 330, 333, 336-337
deer 33
demir 50, 61, 70, 78, 80, 83, 111-112, 115, 121, 125-126, 128, 131-134, 139-140, 153, 179, 204, 215, 218-222, 227, 236-238, 248, 316, 322, 336-337, 345
demirci 50, 61, 322
Demirkazık (ayrıca bkz. kutupyıldızı) 46
Demirkazık (ayrıca bkz. kutupyıldızı) 35, 40, 42, 152, 274
dev balıklar 160

D

dev su kaplumbağası 160
dingir 32
Dioszegi, V., 111, 126, 133, 137, 139, 142
doğa kültü 28, 181
Doğu Türkistan 13, 51, 85, 87, 89, 106, 154, 162, 173, 182, 243, 267, 297, 304-305, 318
Dohsun Duyar 47
Drury, N., 116, 130
düngür 133
dünür 133-134
Dünya Ağacı 32, 40, 112, 117, 135, 137, 149, 152-154, 167, 179-181, 183, 340
dünya modeli 162
Dünyanın ekseni (axis mundi) 40

E

Ea (Tanrı) 36, 53
Eberhard, W., 50, 106, 154-155, 173, 176, 182, 269, 271, 281, 314, 332, 336, 341-342
Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadarî 38
Ebû'l-Abbas el-Mervezî 63
Ebû'l-Gazi Bahadır Han 171
Şecere-i Terakime 216, 285
Ebû Reyhân el-Bîrûnî 28, 48, 62, 323
el-Asârü'l-Bâkiye an el-Kurûnü'l-Hâliye 28, 48
el-Asârül-Bâkiye an el-Kurûnül-Hâliye 62
el-Cemâhir fî Marifetül Cehâvir 62
Ebû Zeyd el-Belhî
el-Bed' ve Târîh 38, 50, 62
Edar Kan 53
eezi 43, 132-133, 135-136, 140
Ehrimen 70
ejderha 75, 100-101, 160, 215-216, 262-263, 301, 307, 312-313, 329, 342
Eje 169, 300-301
El-Cahız
Kitabü'l-Hayvan 184
Eliade, Mircea 23, 35, 37, 41, 43, 45, 52, 105, 109, 111, 113, 123, 126, 131-132, 135, 150, 154, 192, 195, 345
emeget 105

Emeget 105
Enem Yayuçi (Yayuçi Ana) 58
Enlil (Tanrı) 36
Envaru'l-Âşıkîn 294
ereni 123
Ergenekon 39, 50, 321-322
Ergenekon Destanı 50, 321-322
Er Kanım 43
Erke Solton 71
erklig 70
Erklig (ayrıca bkz. Erlik) 70
Erlik 17, 40, 47, 70-73, 76, 78-83, 91, 93, 97, 119-121, 125, 131-132, 136, 139, 145, 168-171, 178, 191-192, 205, 210, 213, 217-218, 220-221, 223-224, 228, 235, 243, 250-251, 279, 293, 300-301, 303, 333, 344, 347
Erman-Kan 58
Er-Töştük 120, 246, 262
Er-Töştük Destanı 262
Esik kurganı 271
Etil (İdil) 67
Etin İççite 46
Evliya Çelebi 183
Seyahatname 183, 190
Ezgişler 67

Feridedin Attar
Mantıku't-Tayr 278
fetişizm 104
Fil 283

Ganeşa 284
Gaokerena Ağacı 262
Garuda 79, 92, 94, 261
Gazneniler 310, 340
Gazneli Mahmud 322
Gerdîzî 49, 62, 186, 193, 279
Zeynü'l-Ahbâr 49, 62, 279
geyik 40, 50, 75-76, 95-96, 105, 107, 116, 124, 126, 131, 133, 136, 197, 205, 225, 235, 244, 276-277, 303-306
Geyikli Baba 277
gingrak (küçük bıçak) 51
Goldlar 124
Gök 28-30, 32-37, 40-43, 48, 54-55, 61, 75, 77-79, 86, 92, 106, 116, 129, 135, 137, 141, 145, 155-157, 175, 177, 181, 209, 226, 234, 237-242, 248, 252, 261, 264-265, 274-276, 290, 300, 303, 310, 321,

Hades 156, 179
Hagdan Buuray Toyon 47
Hakaslar 33, 105
Han-Shu 51, 173
Hanuman 297
Harpiler 262
Harput 39, 72-73
Hatan Temieriye 67
Hayat Ağacı 153, 169, 180, 182, 340
hayat suyu 144, 179
Hayatü'l-Hayvan 294
hayvan-ata 104, 173, 177, 234, 265-266, 271, 276
hayvan kültü 27
Hayvan takvimi 318
Hazar kültürü 36
Herodot 51
Hıristiyanlık 27, 57, 158, 270

I. Karabalgasun yazıtı 163
Imı 262
Irk Bitig 157, 265, 293, 301

F

Firdevsi 184, 214, 285, 310, 322
Şehname 96-97
Flavius 106

G

331, 336, 338-339, 344, 347
gök çarkı 155
Gök Tanrı 29, 32-37, 41-43, 48, 54, 106, 116, 135, 145, 156, 209, 241, 261, 265, 274-275, 290, 300, 303, 321, 336, 338, 344, 347
Göktürk (ler) 19, 29, 33, 50, 54, 58, 76, 84-86, 90-91, 95, 106, 112, 143, 157, 162-163, 174-175, 182, 189-190, 198, 200, 225-226, 228, 265-266, 274, 276, 287, 298, 306, 334, 340
Göktürk yazıtları 33
Grifonlar 261
Gumilev, L.N., 28, 33, 37, 64, 66-67
Gu-tzang 314
Guz 62-63
Gülistan 294

H

Hızır 183, 185, 243
Hindistan 28, 160, 163, 184, 279, 283, 297
Hitay devleti 176
Hititler 36
Holmberg, Uno Harva 45, 152-153, 156, 163, 167-168, 170-171, 176, 178-179, 204-206
Horasan halkı 28
horoz 184, 285-286, 314
Horoz ve Tavuk 368
Hotoy Ayıı 53
Hou-han-shu 263, 281
Hsiung-nular (Hun) 182, 263, 266, 321, 346
Hudûdü'l-Âlem 67
Hunlar 34, 105-106, 157, 303, 321, 330
Hüan-dzanğ 66
Hülagü 304
Hüma 57, 262
hüthüt 294

I-İ

Isıakh bayramı 325
İbn Fadlan 30, 190, 201, 274, 301
İbnü'l-Fakih 63

İç Asya 5-6, 23, 27, 33, 75, 84, 94, 141, 158, 173, 197, 209, 216, 271, 273, 276, 288, 293, 309-310, 343
İdil-Ural Tatarları 38, 376
İdrîsî 38, 49, 67
Müştâk fî İhtirâkü'l-Âfâk 49
İja kıul 105
İlbilge Hatun 48
İlbis Kuha 47
İlteriş Hakan 48
İnan, A., 38, 41, 44, 105, 131-132, 181, 204, 302, 315

Jatakalar 276
Jordanes 51, 303

Kaçinler 37
Kadirzade, Kadir 56, 375
kalgançı çak 204
Kalikantzaros (ayrıca bkz. Kara Koncolos) 72
Kalmuklar 332
kam (ayrıca bkz. şaman) 27
Kamçadallar 124
kamlık (ayrıca bkz. Şamanizm) 28
Kamos 72-73, 96
Kamui 32
Kan-su 314
kan yemini 51
Kaplan 87, 212-213, 242, 246, 271-272, 314
kaplumbağa 160, 162, 165, 287
Kaplumbağa 287, 369
Karadağcı 38
Karagas 122, 126, 131, 344
Karahanlılar 213, 332
Kara Hazarlar 334
Kara Koncolos 72-73, 96
Kara Koyunlular 334
Karakum Çölü 332
Kara-Kura 72
Karakurum 332
karakuş 43, 79, 92, 94, 138, 173, 261-262
Karakuş 43, 79, 92
kara neme 31, 72
Karaş 71, 204
Karaşar 346
Kara Tatar 124
Kara Tös 78, 80
karga 173, 292-294
inek 65, 120, 122, 176, 224, 251, 347
İnek 165, 177, 369
inye kıul 105
İran 5, 66-67, 70, 73, 75, 94, 109, 163, 212-216, 224, 261-262, 279, 285, 301, 310, 313, 322, 324, 348
İskandinav 32
İslamiyet 27, 157-158, 191, 211, 225, 270, 274-275
İt-Barak 296
İtil Müren 175, 240

J

Jou-Chinlar (Yüeçiler) 173
Jüpiter 40, 316

K

Karlık 46
Karşıt, Buura-Kan (Pura Kan) 43
kartal 17, 43, 45, 65-66, 79, 94, 105, 107, 111-112, 116, 124, 126, 137, 177, 181, 220-221, 261, 265, 273, 295, 345
Kartal 17, 79, 94, 112, 124, 177
Kaşgarlı Mahmud 30, 55, 210-214, 216, 272, 293, 299, 306, 312, 314-316
Divanü Lûgat-it-Türk 55, 293, 306, 312
Katanov, N.F., 111, 122, 136
Kayra Han (ayrıca bkz. Tenere Kayra Kan) 117
Kayra Han (ayrıca bkz. Tenere Kayra Kan) 41, 53, 347
kaz 46, 116-117, 137, 168, 213, 292-294
Kazakistan 5, 58, 143, 271
Kaz Gölü 292
Kazvînî 62, 184
Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd 50
keçi 75, 96, 290, 345
Kedi 289
Kelile ve Dimne 73, 282, 287, 289, 294, 299, 310
Kemçik 53
Kem Vadisi 173
Kengi Gölü 143
Kere Ubahalaah Hatun 47
Kerey 71, 121, 204
Kerkes 293
Kıday Bahsı 50
Kırgıs Kan 53
Kırgızlar 38, 40, 56, 61, 67, 104, 193, 271, 279, 295, 315, 321, 324, 377

kırmızı 134, 136, 140-142, 184, 196, 225, 230, 281, 292-293, 324, 332, 334-336, 345
Kıtmîr 295
Kıyanlar 43
Kızagan Tengere 41, 281, 343
kızıl elma 335
kileü (dilek) 38
Kimak ülkesi 38, 48-49, 186
Kiştey Ana 71
Kitabü'l-Coğrafya 184
Kitanlar 176
koç 75, 279, 290-291, 314, 324
Koçkar-Mundus 185
Koço 52, 88, 91, 174, 267
Kon (güneş) 37, 314
Konstantin Porphyrogennetos 330
Koryaklar 32
kotun (katun/hatun) 57
kotuz 76, 279
koyun 75, 181, 201, 241, 261, 267, 290, 314, 331
kozmik okyanus 160, 227
Kögmen 54
Kögüdey Mergen 178, 217, 221-228
Köpek 100, 295-296, 314
köpek 90, 100, 112, 121, 126, 141, 169, 171, 205, 220-221, 234, 288, 295-296, 300, 314
Körmös 31, 78, 301
Körmös (ayrıca bkz. Şeytan) 72, 301
Körmösler 72
Köroğlu 51
Kral Arthur 51
Ksenofontov, C.V., 111, 116, 123
Ksitigarbha 89-90
Kubilay 304
Kuça 281
Kuday Yayuçi 44, 58, 343
Kudirge 58
Kudirge kurganı 271
kuğu 126, 170, 246, 292-294
Kuğu Gölü 292
Kumayık 295
kumu 123
kungru 133
Kurgan 197, 222, 274
Kurt 106, 175, 267
kurt 36, 65, 77, 100-101, 104, 106-107, 116, 126, 162, 173-175, 211, 224, 227, 233-234, 238-240, 244, 246, 266-267, 273, 295, 299, 303, 306, 336, 340
Kurttan türeme 176
kurttan türeme 50, 174, 176, 246
kut 34, 54, 56, 58, 191, 249, 293
Kutadgu Bilig 216, 294, 334, 339
kutsal kılıç 50-51
Kutupyıldızı 35, 40, 42, 135, 152, 274
Kuzey yıldızı 40, 46
Küçükayı 267, 273
Kül Bilge Tengri 317
Kültigin 54, 84, 112, 149, 156, 163, 189, 198, 200, 211-212, 216, 226, 241, 245, 248, 267, 276, 287, 290, 312, 334, 343, 346
Kültigin Külliyesi yazıtı 163
Kültigin mezar külliyesi 189, 287, 346
Kültigin yazıtı 54
Kürüö Cöhögöy Toyon 53
küygekçi 43
kün ana 41
Kün Kübey Hotun (Ürün Arılı Hotun) 37
künürtçi 43
kyngrak 51

L

Lâlan 49
Lebed Tatarları 124
Le Coq 90, 317
Leeuw 55
Liao-Shih 176
Ligeti 316
Lin devleti 174

M

Maaday Kara 71, 81, 161, 178, 217-218, 221-223, 225-226, 228, 248-250
mağara 39, 50, 60, 64, 91, 119, 174, 200-201, 317, 349
Mahzen-i Esrar 294, 299
Maidere (ayrıca bkz. May-Tere) 178, 204-205
Manakıbu'l-Arifin 294
Manas Destanı 242, 246, 293, 337
Mandı-Şire 167-169, 204
Maniheizm 72, 317
Mansar Kan 53
manyak (şaman elbisesi) 43, 123, 130, 345

Marifetnâme 297
Mars 40
maske 124
mavi 33-34, 42, 48, 68, 76-77, 87, 90, 93, 95-97, 99-100, 120, 126-127, 142, 156, 181, 224, 226, 234, 236, 243-245, 252, 329-331, 334, 336-340
May-ana 44, 343
May-ata 45
Maymun 297, 314
May-Tere 168-169, 178, 204, 238
melek 58, 100, 162, 164-165, 167, 245, 285, 350
Memlük 337
Mergen Tengere 41, 343-344
Merküt (ler) 117
Meryem 57, 184
Mesûdî 68
Acâ'ibü'l-dünyâ 68
Metâliü'l-Saâde 96
Mevlana 183
Mesnevî 183, 289, 294, 299, 351
Mezopotamya 36, 53, 57, 136, 310, 313
Minusinsk bölgesi 138
Miracname 285
Mircea, Eliade 23
Mitra 279
Moğollar 27
Mohol Toyon/ Buomça Hotun 53
Moldovya 5
Mordo Kan 53
Motun (Mete) 330
Moyun Çor / Şine Usu yazıtı 163
Muhammed Siyah Kalem 72, 88, 92, 113
Mundus 185
Muz Tağ (Buz Dağ) 131, 239-240
Mücadele 221, 306
Mücmelü't-Tevârîh 62

N

Nagalar 162
Nasreddin Hoca 46
nazar 66
Nelâta-nua (göğün ruhu) 37
Nemeth 109, 330
Nevruz 38-39, 44, 67, 279, 316, 321-325
Nevruziye 324
Nganasanlar 37
Nioradze, C. 124
Nizamî 280, 308
Hamse 98, 307-308
Hüsrev ve Şirin 280, 294
Nogaylar 183
Noın Ula 106
Noın-Ula mezarları 106
No Nehri 51
Nuh peygamber 62, 176
Num 32
nuo (en ulu) 37

O

Ocak kültü 67
ocak ruhu 67
od 67-68, 255
od anası 67
od atası 67
Odin 32
Od-tegin 68
Odun Haan 53
Ogo Imıta 57
Oğuz Kağan 34-35, 77, 86, 174-177, 179-180, 209, 215, 217-219, 223, 225-226, 229-230, 232-243, 267, 303, 310
Oğuz Kağan Destanı 35, 174-176, 179-180, 209, 215, 218-219, 223, 225, 229, 233, 235, 239, 241-242, 267, 303, 310
Oğuzlar 30, 62, 233, 347
Ohlmarks, A., 110, 292
Ohol Uola 47
Oktû Kan 53
Olonho hikâyeleri 51
omurga kemiği 133
ongun (ayrıca bkz. töz) 104, 106, 145, 290, 292, 306
Oniki Hayvanlı Takvim 280, 285, 290, 297-298, 300, 314, 317
Orhun Abideleri 53, 156, 371
Orhun yazıtları 29, 32, 34, 48, 54, 112, 135, 292
Orkun, H.N., 54, 85, 216
Orta Asya 5, 27-29, 33, 36, 58, 66, 88, 91-92, 97, 197, 213-214, 226-227, 275, 293, 309, 322, 335
Osiris 161
otçigin (oçigin) 68

oyun tangasa 123
Oz_Ögel, B. 41, 66, 70, 72-73, 149, 152, 156, 159, 173-174, 176, 181, 183, 185-186, 267, 292, 296, 303-304, 330, 334-335, 338-340, 345

öküz 77, 79, 91, 97, 145, 163-164, 167, 176, 233-234, 278-281, 301, 314

pakan 136
papağan 294
Parbi Kan 53
pars 271-272, 304, 314
Pars 271, 314
Periler 96
Persepolis 322
Phoenix 192, 261
Pırçu Kan 53

Radloff 35, 41, 44-45, 53, 58, 70, 124, 136-137, 139, 143, 145, 156, 168, 204, 242, 288, 292, 300, 343-344, 347
Sibirya'dan 136, 143, 292, 347
Ramayana Destanı 297
Ratsel 66

Sâbiîler 38
saçı 31, 42, 44, 46, 66, 87, 114, 118, 138, 145, 177, 194, 201, 231, 237, 244, 254
Saena 262
Sagay (Hakas Türkleri) 83, 104, 110, 136-137
Sagaylar 34, 55
Sahalar (ayrıca bkz. Yakutlar) 35, 46, 325
saksağan 293-294, 329
Saltuknâme 294
Salur Kazan Han 182
sama 108
samana 108
Samoyedler 32
samsara 151, 202
Sangır 302
Sanskiritçe 54
Saratan (Yengeç) 38-39
Sarı Uygurlar 195
Satürn (Zühal) 40
Sayan Ogurlar 37
Seyidov, M. 32, 36-37, 51, 56-57, 109, 115, 136, 170
Shih-Chi 263, 330
Oz_Ön Asya, 263, 322
Oz_ördek, 116, 293-294
Oz_Ötüken, 49, 56, 149, 156, 380
Oz_öy üyesi, 69
Oz_özüt, 195

Ö

Öküz 97, 164, 234, 278, 314

P

Poseidon (Neptunus) 53
Potatov, L.P., 131, 139
Pracâpati 160
Priskos 51
Proto-Türk devri 196
proto-Türkler 23, 106, 336
put (ayrıca bkz. töz) 44, 49, 104, 106
Puysan Kan 53

R

Reşideddin 180
Camiyyü't-Tevarih 176, 304
Oğuzname 177
Roux, Jean-Paul 34, 40, 46, 55-56, 68, 70, 72, 149, 156, 180, 310, 346

S

sıgun (ayrıca bkz. geyik) 276, 290
sığır 64, 176, 296
Sibirya 27-28, 35, 41, 55, 68, 107-108, 113, 116, 120, 124, 136, 138, 140, 143, 145, 163, 180, 182, 193, 217, 246, 292, 303, 305, 322, 330, 343, 345, 347
Sidre ağacı 182
Simurg 224, 261-262
Sinor, D., 57
Sirenler 262
Sirius yıldızı 40
Sita 297
Siva 54
siyah 33, 68, 71-72, 88, 91-95, 113, 118-119, 124, 126, 128-129, 141-142, 274, 298, 329, 331, 333, 337, 339, 341
So Kan 52
Soyutlar 41
sömölök 324
sramana 108
St. Petersburg Hermitage Müzesi 293
Stryzgowski, J. 167, 293
Sui-shu 174

Suyla 46, 220, 293
Süleyman peygamber 323
sülün 293-294
Sümerler 36, 160
Sünbüle yıldızı (Başak) 39
Sün Caahın 53
Süro Dağı 45, 343
Süt-ak-köl 45, 343

Ş

şaman 27-28, 33, 36-37, 42-44, 46, 52, 54, 57-58, 61-64, 68, 71, 79-80, 82-83, 85, 93-96, 108-127, 129-134, 136-145, 170, 173, 177, 181, 184, 195, 199, 219, 226, 228, 239, 265-266, 273-274, 276, 292, 298-300, 310, 333, 341-342, 344-346
  şaman ağaçları 345
  şamanak şaman 109, 134, 300, 325, 333
  şaman asası 143
  şaman davulu 114, 130, 132, 137-138, 140
  şaman duaları 43-44, 71, 300, 338
  şaman elbisesi 82, 123-124, 127, 129-130, 265-266, 276, 345-346
  şamankara şaman 109, 134, 300, 333
  şaman ve yardımcı ruhlar 292
Şamanizm 27-28, 32, 35-37, 39, 41, 44-45, 52-53, 61, 63-66, 68-70, 72, 78, 80, 83, 105, 109-111, 113, 116-117, 126, 130-132, 136, 139, 145, 152, 168-169, 183, 191, 195, 197, 199, 204, 292, 300-302, 325, 330, 333, 338, 343
Şa-men (ayrıca bkz. Şaman) 108
Şehname (ayrıca bkz. Firdevsi) 171
şemnân 27-28
şeylan 304
Şeytan 53, 70, 72-73, 87, 168-172, 232, 285-286, 293, 301, 332, 349
Şiva 87, 91
Şorlar 55, 124

T

Tabgaçlar 34, 36, 290
tabık 201
Tahtacılar 46, 323
takagu 285, 314-315
Talay Kan 52
Talay Kan (ayrıca bkz. Yayık Han) 45, 53, 344
Tıal-holoruk İççite 61
tamuğ 191
tangara 32-33, 105
tangrı 32, 36
Tanha Haan Toyon 53
tanrıcılık 27
taptı 117
Taraz (Cambul) 58-59
Taryat yazıtı 163
tavşan 125, 136, 139, 184, 298, 314
Tavşan 298, 314
tavuk 213, 241, 285, 314, 318
tavus 293-294
tayag 142
tayılga 116, 201
Tazı Kan 131
Teba-yı Hayavan 294
tekboynuz 275
Telengitler 204
Teles Gölü 53
Temir Kan 52
tenasüh 202, 296
tenger 33
tengere 32, 35, 41, 281, 343-344
Tengere Kayra Han (Kayırıcı Gök Han) 35, 41, 344
tengeri 33
tengircilik 27
tengri 29-30, 32-34, 40, 149, 211, 252, 256, 317
tenri 32
ter 33-34, 144
Terazi 40
Tıal-holoruk İççite 61
Tie-le Türk toplulukları 182
tien 32, 184
tigir 33
tilki 184, 299, 303
Tilki 299
Tong-Tien 184
Tonyukuk 53-54, 84, 190, 198, 279
Tonyukuk yazıtı 53, 279
totemist inançlar 27
Törüngey 169, 300-301
töz kültü 104, 107, 133
töz (ler) 48, 78, 104-107, 133, 136, 145, 173, 213, 224, 271, 281, 333
  aru töz, 105, 333
  kara töz, 105, 333
Töz(ler) 104, 106-107

Tûba ağacı, 182-183
tufanlar 160, 167
Tuguzguz (Dokuz Oğuz) 49
Tuguzguz ülkesi, 28, 49
Tuhfet'ül-Müneccimin 297
Tunguzca 108-109
Tunguzlar 27
ture 32
turna 293-294
Tuvalılar 33

Udambara ağacı 182-183
Ulan-Bator 54
Ulug-bay-Kazun (Ulu Han) 138
Ulu Toyon 52
Ulu-toyon 66
Uluu Suorun Toyon 53
Uma 54
Umay 39, 45, 53-60, 72, 84, 96, 135, 156, 181, 204, 227, 278, 292
Visnu Purâna 160, 162
Vişnu 160, 230, 261
Volga Bulgarları 46
Vu-huanlar 36

Ülgen 35-36, 41-46, 52, 61, 66, 70, 78-79, 83, 109, 116-118, 125, 131, 135-136, 145, 152, 158-159, 168-169, 171, 178, 181, 191, 204-205, 213, 217, 228, 274, 292, 300-301, 333, 338, 340, 343-346
Ülker yıldızları 40
ülüğ 34
Ülüş 321
Ürün Aar Toyon 35, 37
(Ürün Ayu Toyon, En Büyük Ulu Tanrı) 37

Vak Vak Ağacı 66, 184-185
Varka ve Gülşah 286, 289, 310
Vasilyev, Y., 35, 37, 46, 50, 53, 61, 68, 123
Venüs 40, 70, 341
Verbitskiy, V. I., 58, 158-159, 161, 167-168, 243, 262, 335
Umay kültü 57
Uranhay 105
Urun-ay-toyon (Yryn-ai-tojon) 179
Uruz 182
Utkucı 46
Uygur Kağanlığı (I.) 34, 267
Uygurlar 46, 52, 70, 182, 195, 239, 275, 316

Wang Yen-te 330
Wey-Şu 33, 37
Wu-sunlar 106, 173

Yabaş 53, 71
Yabaş Kan 53
Yabır Kan 53
yada 50, 52, 61-62, 64-65, 227
yadacılar 64
Yafes 62, 176, 212, 214
yaghlamishi 304
Yağız Yer 48
yağlama 304
Yâkût el-Hamavî 62
Mu'cemü'l-Büldân 62
Yakutlar 37, 57, 65, 67, 69, 82, 114, 122-123, 134, 153, 156, 178, 182, 267, 273, 344
yalgınçı 43
Yama 70-71, 79-80, 151, 279
Yaşıl-Kan 43
Yayık 44-46, 52, 206, 338, 343-344
Ak Yayık 44, 338
Yayık kaldırma töreni 44
Yayık Han (ayrıca bkz. Yayık) 45, 52, 206, 344
Yayuçi (Jajutshi) 44-45, 58, 343
ye-kıla 105
yekler 72, 231
Yen-Çi (Kara Şar) 176

Yenisey 41, 53, 70, 105, 124, 142, 156, 192-193
Yenisey Yazıtları 70, 192
Yer 28-30, 34, 38, 40-41, 45, 48, 50, 52, 54, 56, 61, 78-79, 86, 92, 103, 129, 141, 157, 161, 168, 177, 181, 204, 221, 227, 248, 256, 274, 305, 310, 343-344
Yer Tanrı 29, 41, 48
Yezdicird 317
yılan 71, 79, 81-82, 86, 94-96, 99, 125, 127, 136, 139, 141, 160-162, 169, 172, 229, 282, 288, 300-301, 312-314, 329, 346
Yılan 79, 139, 169, 300, 314
Yima 322
Yo Kan 52
Yörükler 277
yuğ merasimleri 199
Yuğ töreni 201
Yukagir 124
Yunus Peygamber 278
Yurtas 177
yurt (çadır) 36, 77, 117, 145, 152, 185, 197, 220, 248, 255
Yutpa 82, 125, 300
Yüeban kabilesi 64

Z

Zekâriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî (ayrıca bkz. Kazvînî) 40
Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'İbad,
Zemarkhos (Zemarh) 67
Zeus 36
Zykan 167